

דיון

כתובות מבת־הכנסת העתיקים וזיקתן לנוסחים של ברכה ותפילה

גדעון פרסטר

משתתפים בדיון: אבי הורביץ

יוסף יהלום

כתובות מבתי-הכנסת העתיקים וזיקתן לנוסחים של ברכה ותפילה

גדעון פרסטר

מוסד ברכות יצורים

כמאתיים כתובות נחשפו עד עתה בבתי-הכנסת העתיקים, בלשונות העברית, הארמית, והיוונית! מבחינת תוכנן ניתן לחלקן לשתי קבוצות עיקריות: כתובות הקדשה וברכות וכתובות בעלות אופי ספרותי (האחרונות כתובות בדרך-כלל עברית). כתובות ההקדשה נושאות לעתים שמות של נדבנים או אומנים,² שבנו או עטרו את בית-הכנסת ולעתים הן כתובות אנונימיות המכילות ברכות לקהילה, הכתובות.

1 מחקר זה מתבסס על עבודותיהם של ב' ליפשיץ, שכינס את כתובות בתי-הכנסת ביוונית בספרו: *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*, Paris 1967 (להלן: ליפשיץ) וי' נוה, שכינס את כתובות בתי-הכנסת בעברית וארמית בספרו: על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח (להלן: נוה). פרסומים אלה כוללים ביבליוגרפיה מלאה, ועל כן מופנים מראי-המקומות של כתובות בודדות אל פרסומים אלה, ולא אל הפרסומים הראשוניים של הכתובות.

2 לקבוצה זו שייכות כל הכתובות האחרות בעברית, ארמית ויוונית. מעניין לציין, כי כמעט בכל בתי-הכנסת בארץ-ישראל נמצאו ברכות אנונימיות או ברכות לרבים, כפי שהן מוגדרות. מחרץ לגבולות ארץ-ישראל תופעה זו איננה נפוצה כל-כך, אך היא קיימת. בין אלו יש גם כתובות לנדבנים ועושי מצוות אלמונים; בכתובת אחת מחמת-גדר נזכרת 'חדה אתה אנטוליה' (נוה, עמ' 61, מספר 34), שתרגומה, לפי נוה, 'אשה אחת צדקת'. בכתובת השנייה בבית-שאן, נזכר אומן ללא ציון שמו: 'אומנה דעבר חדה אבידתה' (נוה, עמ' 78-79, מספר 47). גם בכתובת יוונית מאותו בית-כנסת לא נזכר שם של התורמים, ורק נאמר עליהם: $\delta\nu\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha\ \alpha\upsilon\tau\acute{o}\varsigma\dots$ (המנחה של אלה אשר אלוהים יודע את שמם), נוסחה שעוד נעמוד עליה בהמשך. B. Lifshitz, 'Varia Epigraphica' *Euphrosyne*, 6 (1973-1974), pp. 27-30

ולעם כולו³. הברכות לנדבנים או לאומנים הנזכרים בשמם, ולעתים אף בעיסוקם ומקצועם, כוללות לרוב את מפעלם ולפעמים גם ברכה לבני-ביתם. כתובת עין-גדי, אף שהיא חריגה בתוכנה ומכילה קללה נמרצת על בני הקהילה הפוגעים בחבריה על-ידי גנבה, מחלוקת והלשנה שייכת, למעשה, על-פי תבניתה, לקבוצת הברכות המסייגות לבני הקהילה האנונימיים⁴.

שם ההוויה אינו נזכר כמובן מאליו בכתובות, ובמקומו באים כינויים שונים כגון: 'מרי שומאי' (אדון השמים) 'מלך עלמה' (מלך העולם), 'רחמנא', או אף 'דין דעינוה משוטטן בכל ארעה חמי סתירתה' (זה שעיניו משוטטות בכל הארץ ורואה את הנסתרות).
הכתובות ה'ספרותיות' הינן מגוונות באופיין. חלקן כוללות תיאורים וכתורות של עיטורן מחזות

3 ראה, למשל, הכתובת מכפר-ברעם (נוה, עמ' 19-20, מספר 1). אני מעדיף לפרש 'מקום' במובן 'יישוב' ולא במובן 'בית-כנסת'. בניגוד להצעתו של ש' קליין (במאמרו 'כתובות מבתי כנסיות עתיקים בארץ ישראל', ידיעות המכון למדעי היהדות, ב (תרפ"ה), עמ' 28-29) ובעקבותיו הלך נוה (שם). וראה גם הכתובת מעלמה (שם, עמ' 22-23, מספר 3).

ליפשיץ משחזר בכתובת יוונית מאלכסנדריה נוסחה דומה לזו שבעלמה (ליפשיץ, עמ' 77, מספר 90), אך אין קריאתו ודאית.

ברמת-אביב, בבית-כנסת של שומרונים מצויה כתובת יוונית שרבים בה שיבושי הלשון, אך היא מזכירה את כתובות ברעם ועלמה — $\epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \eta\eta\sigma\eta\tau\alpha\ \tau\omega\ \text{I}\sigma\tau\tau\alpha\epsilon\lambda\ \kappa(\alpha\iota)\ \tau\omega\ \tau\acute{o}\pi\omicron\upsilon\sigma\ \text{A}\mu\eta\nu$ (ברכה, שלום לישראל ולמקום אמן), ח' קפלו, 'כנסייה שומרנית במתחם "מזיאון הארץ"', קדמוניות, יא (תשל"ח), עמ' 79. הנוסחה 'שלום על ישראל' מופיעה גם בעוספיה (נוה, עמ' 35, מספר 38), ביריחו (נוה, עמ' 103, מספר 68). בחרבת סוסיה (נוה, עמ' 115-116, מספר 75) ובגרש — 'שלום על כל ישראל' (נוה, עמ' 86, מספר 50). בכתובות היווניות מופיע המונח $\lambda\alpha\acute{o}\varsigma$ המצוי הן במשמעות עם הן במשמעות קהל. (ראה: מ' שוובה, 'שלום על ישראל' — בקיסרי של ארץ ישראל ובגלות חיסאליה', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה (להלן: ידיעות), יב (תש"י), עמ' 65 ואילך; הנ"ל, 'בית הכנסת בקיסריה וכתובותיו', ספר היובל לאלכסנדר מרקס, ניו יורק תש"י, עמ' תמב. L. Robert, 'Inscriptions d'Asie Mineure au Musee de Leyde', *Hellenica*, XI-XII (1960), pp. 260-262). במנטינאה שביוון נזכר $\pi\alpha\tau\eta\rho\ \lambda\alpha\omicron\upsilon$, שפירושו 'אב הקהיל' (ליפשיץ, עמ' 16, מספר 9). בניסה שבאסיה הקטנה מופיעים המונחים $\sigma\upsilon\nu\delta\omicron\delta\omicron\varsigma$ (קהילה) $\lambda\alpha\acute{o}\varsigma$ (עם) (ליפשיץ, עמ' 33-34, מספר 31). בקיסריה — $[\pi\rho]\sigma\phi\omicron\rho\alpha\ \tau\omicron(\upsilon)\ \lambda\alpha\omicron\upsilon$ (מינחת העם) (שם, עמ' 51-50, מספר 64). בחולדה — $\epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\alpha\ \tau\omega\ \lambda\alpha\acute{\omega}$ (ברכה לעם), (שם, עמ' 72, מספר 81).

ברכות ל'קהל הקדוש' ול'קהל' סתם: מצויות ביריחו — 'כל קהלה קדישה' (נוה, עמ' 104-105, מספר 69). בסוסיה — 'קהלה קדישה' (נוה, עמ' 123, מספר 84). בכתובת היוונית מאפמיאה בסורייה, שתורגמה ל'כלל קהלה הקדוש שלנו' (ליפשיץ, עמ' 40, מספר 39). וראה להלן, הערה 39, וכן מ' שוובה, 'בית-כנסת עתיק באפמיאה שבסורייה', קדם, א (תש"ב), עמ' 92. בכתובת נוספת של אותם המקדישים עצמם, מאותו בית-כנסת, ישנו נוסח נוסף $\epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\alpha\ \pi\acute{\alpha}\sigma\iota$ שפירושו 'הברכה לכולם', או 'תבוא עליהם הברכה' (ליפשיץ, עמ' 39, מספר 38). כתובת יוונית מאיגינה שביוון $\epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\alpha\ \pi\acute{\alpha}\sigma\iota\nu\ [t\omicron\iota\varsigma\ \epsilon\iota\sigma]\ \acute{\epsilon}[\rho]\gamma\ [o]\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\iota\varsigma$ (הברכה לכולם) (ליפשיץ, עמ' 14, מספר 2). ברכה ל'כלל קהלה' מצויה כמעין (נוה, עמ' 92-93, מספר 57). ל'כלל בני חבורתה קדישתה', בבית-שאן (נוה, עמ' 77-78, מספר 46); ל'ינוכל ב'ני קרתה' — בחוסיפה (נוה, עמ' 66-67, מספר 39), בבית-אלפא (נוה, עמ' 72-74, מספר 43), בסוסיה (נוה, עמ' 122, מספר 83) ובעין-גדי, בכתובת שטרם פורסמה (נוה, עמ' 105, וכן ד' ברג, 'לענין "קרתה" בכתובות מבית הכנסת בעין-גדי, (תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 453-454).

קבוצה לעצמה הן הברכות המופנות לציבור אנונימי אבל בעל הגדרות המסייגות. כזוהי, למשל, הכתובת בחמת-טבריה: 'כל מן דעבר מצותה בהדן אתרה קדישה ודעתיד מעבר מצותה' (נוה, עמ' 48-49, מספר 26) והכתובת מנערן: 'לכל מן [ד]מתחזק בתקון ויהב או [די]הב בהדן אתרה קדישה בן דיהב בן [כ]סף בן כל מקמה [ד]היא'. (נוה, עמ' 97-100, מספר 64). כתובת המכילה אזהרה וקללה מעין-גדי מסוייגת אף היא בצורה דומה: 'כל מן דיהיב פלגו רכו' (נוה, עמ' 107-109, מספר 70).

בכתובת מחמת-גדר זוכים לברכה אנשי 'ארביל', כנראה אנשי ארבל (נוה, עמ' 57-60, מספר 33), ובשנייה, אנשי 'עיריא', ספק תושבי העיר בבקעת הירדן, ספק בני העיר עצמם (נוה, עמ' 60-62, מספר 34).

4 נוה, עמ' 107, מספר 70.

מקראיים; מאלה אנו מוצאים בדורא-אירופוס⁵ ובכתי-הכנסת בכתי-אלפא,⁶ נערן,⁷ חרבת סוסיא,⁸ עזה⁹ וגרש¹⁰. לסוג זה של כתובות יש להוסיף את הכותרות ל'דמויות' שבגלגל-המזלות של חמת-טבריה,¹¹ עוספיה,¹² בית-אלפא,¹³ נערן¹⁴ ויפיע,¹⁵ וכן רשימת המזלות והחודשים שבכתובת עין-גדי,¹⁶ שרידי רשימות של משמרות הכהונה שנרשמו על לוחות אבן מקיסריה,¹⁷ אשקלון¹⁸ וכיסופים,¹⁹ וכן מבית אל-חאצר שבתימן.²⁰ יחידות במינן הן רשימות שלוש-העשר אבות העולם (דברי הימים א, א א-ד) בכתובת עין-גדי²¹ ורשימות שלוש אבות האומה ושלוש רעיו של דניאל, גם הן בכתובת זו.²² כפי שנראה להלן, הד להן מצוי בנוסחי התפילה. פסוק מתרגום השבעים לספר ישעיהו (מ לא) נמצא בפסיפס בית-הכנסת בקיסריה.²³ לקבוצה זו שייכת גם הכתובת ההלכתית שנתגלתה בכתי-הכנסת של רחוב.²⁴

חוקרים שונים הצביעו על הקשר שבין הכתובות ה'ספרותיות' שבכתי-הכנסת לשירת בית-הכנסת הקדומה. לאחרונה עסק בכך י' יהלום והעלה כמה השוואות מעניינות.²⁵ לעומת זאת לא זכו כתובות ההקדשה והברכות שבהן לטיפול שיטתי דומה, למעט רמזים שונים של חוקרי כתי-הכנסת העתיקים ואחרים על קשר אפשרי בין נוסחי הכתובות ונוסחי תפילה.²⁶ לקבוצה זו של כתובות מוקדשת עבודה זו.

- 5 כתובות בארמית משוחזרות בצבע משמשות ככתורות לחלק מהציורים (נוה, עמ' 133-136, מספר 91-95).
- 6 עקידת יצחק מתוארת בעזרת פסוקים מבראשית כב יב-יג (נוה, עמ' 75, מספר 44).
- 7 הכתובת 'דניאל' – נוה, עמ' 97, מספר 61.
- 8 הכתובת 'דניאל' – ש' גוטמן ואחרים, 'תפירת בית הכנסת בחורבת סוסיא', קדמוניות, ה (1972), חוברת 18 (ב), עמ' 50.
- 9 הכתובת 'דוד' – נוה, עמ' 91, מספר 55.
- 10 כותרת ביוונית 'Ἰάφιθ', 'Σῆμ' (שם, יפת) לתיאור החיות הצועדות אל חיבת-נח. יפת איננו מופיע בצורה זו מתרגום השבעים. C.B. Welles, apud Carl C. Kraeling, *Gerasa City of the Decapolis*, New Haven, 1938, p. 473, pls. 63-64
- 11 רשימת המזלות ותקופות השנה (נוה, עמ' 49-50, מספר 27).
- 12 שרידי גלגל מזלות וכתובת קשת, דומה כי תקופות השנה מופיעות ללא כותרות. M. Avi-Yonah, 'A Sixth-Century Synagogue at 'Isfiya', *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* (QDAP), III (1934), pp. 118-131, cf. pl. XLIV, 3 (להלן: QDAP).
- 13 רשימת מזלות ותקופות השנה (נוה, עמ' 75-76, מספר 45).
- 14 רשימה חלקית של מזלות ותקופות השנה (נוה, עמ' 102, מספר 67), ויש להוסיף הכתובות קשת וגדי (ראה: חדשות ארכיאולוגיות, לג (1970), עמ' 8).
- 15 שרידי גלגל מזלות עם תיאורים של סמלי שבטים ושמות שבטים (?), אולי (אפרים) (?), (נוה, עמ' 69, מספר 41).
- 16 נוה, עמ' 107-108, מספר 70.
- 17 נוה, עמ' 87-88, מספר 51.
- 18 נוה, עמ' 89, מספר 52.
- 19 נוה, עמ' 91, מספר 56.
- 20 נוה, עמ' 142-143, מספר 106.
- 21 ראה לעיל, הערה 16.
- 22 שם, שם.
- 23 מ' שוובה (לעיל, הערה 3), עמ' תלח-תמא. 'וקוי ה' יחליפו כח'.
- 24 נוה, עמ' 79-85, מספר 49.
- 25 י' יהלום, 'ביקורת על י' נוה, "על פסיפס ואבן", ירושלים 1977', קריית ספר, נג (1978), עמ' 349-355, ובעיקר עמ' 354-355.
- 26 אבל ראה דבריו החשובים של מ' ויינפלד, במאמרו שיצא לאור לאחר שהוכן כתב-היד הראשון של עבודתנו: 'כתובות כתי-הכנסת והליטורגיה היהודית', שנתון למקרא ולמזרח קדמון, ד (תשמ"א).

ככלל ניתן להשוות את סגנון של הברכות אשר בכתובות ההקדשה לתפילות המכונות כפי היינמן תפילות מיסודו של 'בית המדרש'²⁷ ובמיוחד לאלו מביניהן הכוללות ברכות לרבים או 'ברכת אדם את חברו'. לדבריו נוצרו התפילות הללו 'בעקבות לימוד התורה בציבור, וביחוד אגב הדרשה בציבור'.²⁸ מבין התפילות והברכות מסוג זה, שלהן קשר ברור ללשון הכתובות וסגנון, יש לציין במיוחד את ה'קדיש', ה'קדיש דרבנן', תפילות 'יקום פורקן' וברכות 'מי שברך'.

נראה כי תפילות אלו, שנוסחן עבר התפתחות וגלגולים רבים, צמחו והתפתחו מאותו המקור שהיה מונח ביסודן של כתובות ההקדשה בבתי הכנסת, ואשר בא לידי ביטוי מובהק בסגנון ולשון. הכתובות הקדומות משקפות לפיכך שלב קדום בהתפתחותם של הנוסחים הידועים לנו כיום. מאלפת במיוחד היא השוואת נוסחי התפילה המשולבים ב'קדיש' של יהודי קוצ'ין וה'ברכה לרבים' שלאחר הקריאה בתורה, המצויה בסדר התפילות של כפא, כיום עיר הנמל פאודוסיה בחצי האי קרים, לכתובת ההקדשה הארוכה בבית הכנסת ביריחו; הזהות בין נוסחים אלה לכתובת הינה מפתיעה.

ברכת השלום

נוסח ברכה רגילה לרבים, היא ברכת השלום. ברכה זו מצויה הרבה בכתובות בתי הכנסת, הן על דרך הפירוט, כמו בכתובות מכפר-ברעם: 'יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל', או נוסחה הדומה מעלמה: 'יהי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל אמן סלה', הן בהכללה: 'שלום על ישראל'.

ברכה שפתיחתה מנוסחת בצורה דומה לאלו שבכתובות עלמה וכפר-ברעם מופיעה בארמית בכתובת המרכזית בבית הכנסת של חמת-טבריה: 'יהי שלמה על כל מן דעבד מצותה בהדן אתרה קדישה ודעתיד מעבד מצותה'.²⁹ נוסחן של שלוש כתובות אלו מזכיר את אחת הברכות החותמות את ה'קדיש': 'יהא שלמא [רבא] מן שמיא וחיים עלינו ועל כל ישראל'.³⁰ ברכת שלום וחיים מופיעה בכתובת יוונית באשקלון משנת 604 בלשון ζωῆς רצ"ל: ὑπὲρ σωτηρίας [καὶ] ζωῆς (לישועה ולחיים).³¹

תפילה פשוטה זו לשלום ולחיים הורחבה ברבות הימים, כשם שהורחבו תפילות רבות אחרות ונוספו אליהן ביטויים וחזרות רבים, וכן מוצאים אנו ב'קדיש דרבנן' הרחבה:³² 'על ישראל ועל רבנן ועל כל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון ועל כל מן די עשקין באורייתא די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר יהא להון [ולכון] שלמא רבא חנה וחסדא ורחמין וחייך אריכין' וגו'. אם נשנה במקצת את מבנהו של הקטע ונקרא: 'יהא להון [ולכון] שלמא רבא... לכל מן די עשקין באורייתא' וגו', נמצא הקבלה מלאה בין נוסח הקדיש והכתובת מחמת-טבריה. לנוסחה זו יש להקביל גם את הברכה של רב ספרא בסיום העמידה: 'יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתשים שלום בפמליא של מעלה

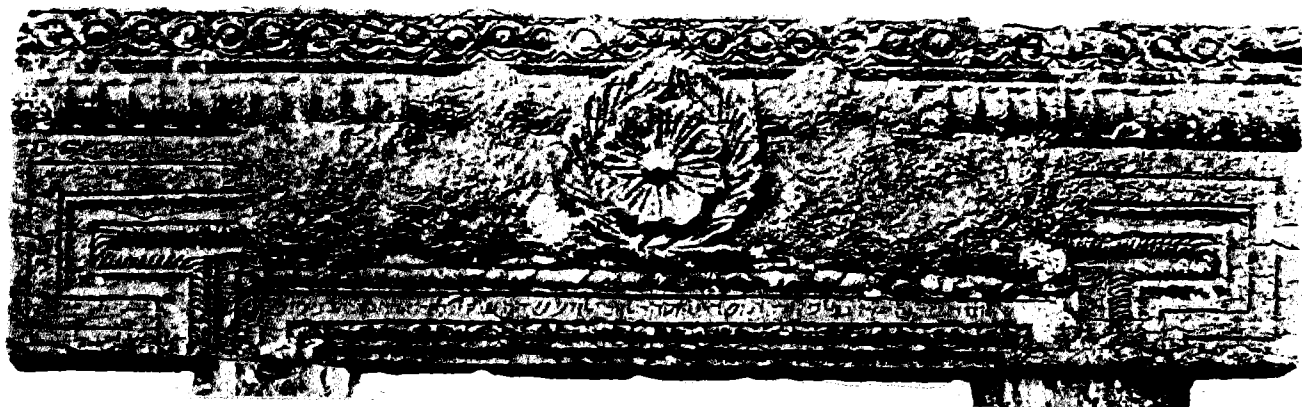
27 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 158-175 (להלן: היינמן, התפילה).

28 שם, עמ' 158.

29 נוה, עמ' 48-49, מספר 26.

30 D. De Sola Pool, *The Kaddish*, Leipzig 1904, p. 69 (להלן: פול, קדיש).

31 לפישין, עמ' 55, מספר 70 (על הקריאה: ὑπὲρ σωτηρίας (לשלום), ראה להלן).

ותו שלום כ כ קוסחה וכל כ קוב ותו שרא לוקה האוב לזוע שחת ש קורחה גאבירה ככזווא

ברעם

חסיפה

חמת טבריה

ובפמליא של מטה ובין התלמידים העוסקים בתורתך בין עוסקים לשמה ובין עוסקים שלא לשמה וכל העוסקין שלא לשמה יהי רצון שיהיו עוסקין לשמה.³³ ושמא ניתן אף להקביל את הביטוי 'כל מן די עשקין באורייתא' שב'קדיש דרבנן' ל'לכל מן דעבד מצותה' שבכתובת מחמת-טבריה. באבות דר' נתן מוצאים אנו: 'איני מבקש ממך אלא יבנה שאלך ואשנה בה לתלמידי [ואעשה בה בית תפילה] ואקבע בה תפילה ואעשה בה כל מצוות'.³⁴ לפיכך אולי יש לתקן ולהשלים את השחזור של שוובה לכתובת על לוח שיש מטבריה אשר נתקבל והורחב על-ידי נוה: 'דכי[רין לטב ולב[נרקה] כל בני חברותה דלעיין בא[וריתה] אמן'.³⁵ ל'כל מן דעשקין בא[וריתה] אמן'.

ברכת השלום, על נוסחיה השונים והמרוכבים, נפוצה מאוד בכתובות בתי-הכנסת. הקבלתם של נוסחים אלה לנוסחי התפילה אכן מצביעה על הקרבה הרבה שבין שתי הקבוצות. ודומה שניתן לעקוב אחר גלגוליהם של נוסחים שונים מן הכתובות בתפילות מאוחרות. אך משום רוחב היריעה קשה למצוא את עקבותיו המדויקים של תהליך ההתפתחות.³⁶

לברכת השלום בנוסחיה השונים³⁷ מקום נכבד ביותר בתפילה. כפי שראינו, כבר בתקופה קדומה החלו לומר בסיום 'העמידה': 'שים שלום טובה וברכה חן וחסד ורחמים עלינו ועל כל ישראל עמך...'³⁸ או בברכת הסיום ב'קדיש' ובברכת המזון: 'עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל...'³⁹ בדרך-כלל מקובל כי הנוסח 'עושה שלום' החותם פרקי תפילות מרכזיות, הוא נוסח מאוחר שבא להשלים נוסחאות מסוימות אשר חדלו למלא את תפקידן המקורי בשל הרחבת התפילה במשך הדורות.⁴⁰ אך מסתבר שברכת השלום בסיום 'העמידה' כיום או ברכת השלום שבסיום 'העמידה', כפי שהיא מתוארת על-ידי רב ספרא,⁴¹ ובעיקר הברכה המסיימת המקורית של 'הקדיש', הפותחת בכיטוי 'יהא שלמא רבא מן שמיא'⁴² או 'יהא להון [ולכוון] שלמא רבא' ב'קדיש דרבנן',⁴³ מכילות באופן ברור נוסחאות או ביטויים אשר מצויים בכתובות בתי-הכנסת בכפר-ברעם, עלמה, חמת-טבריה, בית-שאן, אקמוניה באסיה הקטנה וכן הכתובת היוונית מאפמאיה, אשר ככולן מצויות ברכות שלום.

32 פול, קדיש, עמ' 82-96.

33 ברכות טז ע"ב, יז ע"א.

34 מהדורת שכטר, 12א.

35 נוה, עמ' 46, מספר 24; מ' שוובה, 'צרור כתובות יהודיות מארץ-ישראל', ידיעות, יח (תשי"ד), עמ' 162-163.

36 ראה, למשל, נוסח הכתובת היוונית מאפמאיה (ליפשיץ, עמ' 40, מספר 39). מ' שוובה (לעיל, הערה 3), בעיקר עמ' 92.

92. εἰρήνην καὶ εὐλογίαν ἐπὶ πάντων τῶν ἡγιασμένων ὑμῶν πλῆθος. (שלוש וחסד על כל הקהל הקדוש שלנו).

שוובה הוא היחיד המפנה את תשומת הלב למשמעות הליטורגית של הכתובת ומקבילה ל'יקום פורקן', אף-על-פי

ששם חסרה המילה שלום, ואומר: 'ולכן מותר לשער שהנוסחאות בכתובת הני"ל של ביהכ"ג יש להן קשר עם

התפילה שהיתה נהוגה כבר בתקופה תלמודית מאוחרת, ואולי יש גם להניח ש'יקום פורקן' שיש לנו עדות על

קיומו רק מימי הגאונים, קדם לתקופה זו או שהיה לה פרוטוטיפ בדורות שקדמו לו'. כפי שנראה עוד בהמשך

הדברים, דומה כי מטבע הלשון הבבלי 'יקום פורקן' החליף את הברכה שב'קדיש דרבנן' — 'יהא שלמא' או 'יהי

שלום'.

37 ראה, למשל, ניתוח לשוני: א' הורביץ, 'אימתי נטבע בעברית הצירוף "שלום על ישראל"?', לשוננו, כד-כח

(תשכ"ד), עמ' 297-302; הני"ל, בין לשון ללשון, ירושלים 1972, עמ' 154, 176 (להלן: הורוביץ, בין לשון ללשון).

38 ש' בער, סדר עבודת ישראל (מנהג אשכנז), רדעליים תרכ"ח, עמ' 103 (להלן: עבודת ישראל).

39 שם, עמ' 130, 562.

40 פול, קדיש, עמ' 75-79; היינמן, התפילה, עמ' 171.

41 ברכות טז ע"ב, יז ע"א וראה הנוסח למעלה.

חמת גדר

כתובות 'דכיר לטב'

לצדה של ברכת השלום בכתובות ההקדשה בבתי-הכנסת מופיעה לעתים רבות יותר הברכה 'זכור לטובה' או בארמית 'דכיר לטב' וכן ביוונית $\mu\eta\sigma\theta\eta\ \epsilon\iota\varsigma\ \alpha\gamma\alpha\theta\acute{o}\nu$. נוסחה זו נדירה בלשון המקרא, אך מצויה הרבה במקורות בתר-מקראיים.⁴² כאשר לצורה הדקדוקית בה מופיע פועל זה ביוונית, הרי היא פסיבית, ומכילה יסוד של משאלה, שכן היא מופיעה לרוב באופטיביבוס בלשון משאלה.⁴³ מבחינת מבנה ותוכן מקבילה היא, כפי שנראה, לנוסחת הברכה הפותחת ב'ברוך אתה לה' (שמראל א, טו יג), או 'ברוך אברם לאל עליון' (בראשית יד יט). בארמית מוצאים 'ברוך [פלוגי] קדם [שם אלוהות].'⁴⁴ הנוסחה הפותחת בברכת 'ברוך ל...', איננה מצויה בכתובות בתי-הכנסת, כפי שאיננה מצויה כמעט בספרות התלמודית.⁴⁵ עובדה זו מסייעת לדברי היינימן 'כי מאז שנתייחדה הנוסחה "ברוך אתה ה'" בברכה הליטורגית כעיקר המטבע של שבחו של מקום, נמנעו מלהשתמש בנוסחה הכמעט זהה "ברוך אתה לה'" לברכה המכוונת כלפי בשר ודם'.⁴⁶ את הנוסח המקביל עם הפועל 'זכר' (דכר) מכירים אנו מן הכתובות הארמיות והסוריות 'דכיר [פלוגי] לטב קדם [שם אלוהות]', ויש גם נוסח מורחב בכתובות חטרא 'דכיר וברוך [פלוגי] קדם [שם אלוהות] לטב'.⁴⁷ נוסח מורחב זה

42 פול, קדיש, עמ' 69-75.

43 שם, עמ' 91-96.

44 הורביץ, בין לשון ללשון, עמ' 36, 54-56. הוא מקדיש דיון לשוני לצירוף זה, ומביא דוגמאות רבות להמחשת הופעתה המאוחרת של הנוסחה; נדה, עמ' 7-8.

45 דיון מקיף בשימושי הפועל 'זכר' ביוונית *A. Rehm, MNHSEOHPhilologus*, XCIV (N.F.48), pp. 1-30 ביוונית [להלן: Rehm] Margerita Guarducci, *Epigraphia Greca*, III, Roma 1974, pp. 221-226, Tituli [להלן: Guarducci] memoriales וכן ראה: M. Schwabe, 'Jewish Inscription From Ed-Dumér', *Proceeding of the American Academy for Jewish Research*, XX (1951), pp. 267-270

46 נדה, עמ' 7-8.

47 במקומה באה הנוסחה העקיפה '... ואמר רחמנא ניברכיה לפלניא'... (ערכין טז ע"א). או 'בעל נחמות ינחם אתכם' (כתובות ח ע"ב). כל אלה הן ברכות בין אדם לחברו.

48 היינימן, התפילה, עמ' 71-72.

אפשר למצוא גם בכמה מכתובות בתי-הכנסת; כך למשל, 'זכורים לטובה ולב[רכה]' או 'דכירין ובריכין' וכן 'תהי לה ברכתה' ועוד. נוה מדגיש כי הצירוף 'דכיר לטב קדם [שם אלוהות]', המופיע בהקשר לבתי-כנסת רק במקרה אחד, בדורא-אירופוס, שם מוצאים אנו 'דכיר לטב קדם [מרי ש]מיא',⁵⁰ וממשיך בכך בדרכם של קליין, סוקניק ושוובה, אשר לא הבחינו או לא הדגישו כלל את המשמעות העמוקה שבנוסחה זו, על-אף העדר שם האלוהות. שהרי למרות קיצורה מבטאת נוסחה זו ממש את אשר מוסרת הנוסחה המלאה, כלומר לשון בקשה והבעת משאלה, כי האלוהים יזכור את נְשואי הברכה לטובה כלשון תפילת נחמיה: 'זכרה לי אלוהי לטובה' (נחמיה ה'ט), ובתרגום השבעים: *μνησθητι μου, ὁ θεὸς εἰς ἄγαθόν*. ההבדל הוא, שבכתובות ההקדשה הארמיות והעבריות הפניה היא בדרך כלל בגוף שלישי בינוני ולא בגוף שני. יוצאות מן הכלל הן הכתובות ביוונית בכתיב-הכנסת ובכנסיות, שבהן נמצאות, אמנם לעתים רחוקות, פניות לאלוהים בגוף שני. העדר שם האלוהות גרם לטשטושם של הקשר והמשמעות המלאה של הברכה 'דכיר לטב' – זכור לטוב. כך למשל, הכתובת האנונימית מבית-הכנסת בכית-שאן: 'דכיר לטב אומנה דעבד חדה אבירתה' (זכור לטוב האומן שעשה את זאת העבודה),⁵¹ או כתובת יוונית מסוריה *μνησθητι ὁ γράψας* (זכור את הכותב), המקבילה לה כתוכנה.⁵² אך כמוכן שאין כל מקום לכתובות המביעות תפילה מסוג זה, אלא כשהן מכוונות לאלוהים ולא לקהל הרחב. כתובת הקדשה ארמית ויוונית דו-לשונית מדורא-אירופוס מדגימה להפליא שאלה זו על כל צדדיה: 'דכירין ובריכין אנשיא דצירורין תנן קדם כל וירחכול ועגלכול וארצו ודכירין [א]להשמש... די צרו צורתא הד[א] בטבת[ת] שנת 505' (זכורים וברוכים האנשים המצוירים [כאן] לפני כל וירחכול ועגלכול וארצו; וזכורים אלהשמש... אשר ציירו הציור בטבת שנת 505). ביוונית מופיעה בכתובת בקיצור: *μνησθητι ὁ ζωγράφος* (זכור את הצייר), ללא הזכרת האלוהות.⁵³ בדומה לכמה מהברכות הקיבוציות-אנונימיות שבכתיב-הכנסת, כמו כתובת יריחו למשל,⁵⁴ מוצאים אנו כיניהן גם ברכות ביוונית לעיר או מקום, למשל, כתובת מפוטיאולי: *μνησθητι ὁ γράψας Ἁδάμας* 'מנהיג מנהיגיה' (זכור את מנהיגיה העולם, רומא; זכור את הצייר אדמס). שאלה היא, האם יש לייחס משמעות מיוחדת לצירוף 'דכיר לטוב', המופיע כמעט ללא יוצא מן הכלל בכתובות ההקדשה בכתיב-הכנסת (כניגוד למה שאנו מוצאים בכתובות הפגניות, בהן בדרך-כלל מסתפקים ב'דכיר' בארמית או 'Μνησθητι' ביוונית).⁵⁶ נראה לנו כי השימוש העקבי ב'טוב' בכתובות הזיכרון בכתיב-הכנסת אינו עניין סגנוני גרידא, אלא

50 שם, שם.

51 נוה, עמ' 78, מספר 47.

52 Syria, Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909, Division III: Greek and Latin Inscriptions, Section B W.K. Prentice, : לנושא זה: *Northern Syria*, Leyden 1922, pp. 204-205, nrs. 1203-1204; R. Mouterde, *Mélanges de l'Université St. Joseph*, 8 (1922), pp. 449-451 (מאמר ביקורת על אוסף הכתובות הנזכר לעיל).

53 M.I. Rostovtzeff et al., *The Excavations at Dura Europos... Preliminary Report of Sixth Season of Work, October 1932-March 1933*, New-Haven 1936, pp. 167, 169 (להלן: Dura).

54 נוה, עמ' 103-105, מספר 69.

55 Guarducci, pp. 225 ושם דוגמאות נוספות כגון ברכה לעיר בירת ועוד. וכן אצל Rehm (לעיל, הערה 45).

56 M.A. Caquot, 'Nouvelles Inscriptions araméennes de Hatra', *Syria*, 29 (1952) pp. 99-101, nos. 20, 22. זאת להוציא חלק מכתובות חטרא, למשל, 'דכיר לטב'... לעתים מוצאים אנו

הוא בא לרמוז לשם האלוהות. 'טוב' הוא אחד מכינויי הקב"ה, שכן אנו מוצאים 'אשר נתן לך הטוב והמיטיב' (ברכות ז ע"א), וברכת הטוב והמיטיב שב'עמידה'⁵⁷ ואף בפיוטים.⁵⁸ מעניינת ביותר התופעה כי בתרגומים הארמיים נוספת המילה 'טוב' לאחר הפועל 'זכר', כאשר הוא מופיע בקשר לתפילה וברכה לאלוהים; וכך מוצאים אנו, למשל, כי תרגום יונתן לפסוק 'ונזכרתם לפני ה' אלוהיכם' (במדבר י') הוא: 'ויהוון לכוון לדייכרנא טבא קדם אלהכון'; 'ה' זכרנו יברך' (תהלים קטו י, יב) והתרגום: 'דכר יתנא לטב יברך'; 'זכר עשה לנפלאותיו' (תהלים קיא ד) והתרגום: 'דכרן טב עבד לפרשותיה'.⁵⁹

תפילת נחמיה, 'זכרה לי אלהי לטובה' (נחמיה ה יט; שם יג לא), בה נמצא צירוף של 'זכר' ו'טוב' בפעם היחידה במקרא, מונחת ביסוד נוסח הברכה, כפי שהיא מנוסחת בעברית בחרבת סוסיה: 'זכור לטובה' או 'זכורין לטובה'. נוסח 'זכור לטוב', שהוא התרגום הישיר של הנוסח המקובל מן הכתובות 'דכיר לטב', מופיע לעתים קרובות בספרות חז"ל, ומשמש בדרך-כלל כברכה לאנשים חיים.⁶⁰ באותה משמעות עליה הצבענו בכתובות 'זכור פלוני לה'; 'כך למשל, 'אליהו זכור לטוב' (משנה, סוטה ט טו; ברכות ג ע"א, ועוד); 'פתח ריש לקיש ואמר ברם זכור אותו האיש לטוב שאמר שמועה מפיו' (חולין נד ע"א); וכך היה בן זומא אומר: 'אורת טוב מה הוא אומר זכור בעל הבית לטוב' (תוספתא, ברכות ז ע"ב). במקבילות יווניות שבכתובות היהודיות מופיע 'μνησθη' בפני עצמו, כמו בכתובות הפגניות, אך במקרים המועטים בהם מופיע הנוסח המלא, מילת היחס היא εἰς ἀγαθόν — εἰς μνησθη εἰς ἀγαθόν⁶¹ (זכור לטוב) ולא εἰς ἀγαθόν שהוא התרגום של 'זכור בטוב', כפי שאנו מוצאים בכתובות הפגניות.⁶² מכאן ניתן ללמוד כי זהו תרגום ברור מן העברית והארמית, המתבסס על התרגום היווני של תפילת נחמיה — μνησθητι μου, ὁ θεός εἰς ἀγαθόν πάντα.

בכתובות חטרא את 'דכיר' בראשית הכתובות ו'לטב' בסופן. Caquot, *Syria*, 32(1955), p. 262, no. 58; p. 271, nos. 76-77. וכן 'דכיר לטב' בסוף הכתובת. דוגמאות רבות נוספות שם וכן Caquot, *Syria*, 40(1963), pp. 261 ff. 10-11; Caquot, *Syria*, 41(1964), pp. 261 ff. 10-11. וראה גם נוה, עמ' 8 והערה 27 שם. וכן Guarducci, pp. 221-226 יש להדגיש כאן, כי הצירוף 'דכיר בטב', בדומה ל'ברוך בטב' או 'שלם בטב', אותו מוצאים בחרות נכסיות בסניי או בכתובות מפלמירה, משמעותו שונה, ויש לקשור אותו בשימוש היווני μνησθη εἰς ἀγαθόν (זכור בטוב), המצוי אף במצרים, ומשמעותו וכוונתו 'מזל טוב'.

77 ראה, למשל: היינמן, התפילה, עמ' 25; תוספתא, ברכות ט; ברכות מח ע"ב. ר' מאיר על קברו של מורו אלישע בן אבויה: "אם ינאלך טוב יגאל", זה הקב"ה שהוא טוב דכתיב ביה "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו" (ירושלמי, חגיגה ב, ז ע"ג. וראה גם: מנחות נג ע"ב).

על הנושא בכללו, ראה: A. Marmorstein, *The Old Rabbinic doctrine of God*, New York 1968, pp. 85-86. ברכה זו בנוסח ר' סעדיה גאון 'כרוך אתה ה' הטוב', או בנוסח ר' עמרם גאון 'הטוב כי לא כלו רחמין' או הרמב"ם, בהלכות תפילה 'כי טוב האל הטוב' — ראה: L. Finkelstein, 'The Development of the Amidah', *Jewish Quarterly Review*, 16 (1925), pp. 165-166.

58 א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים 1977, עמ' 69-70.
59 הורביץ, בין לשון לשון, עמ' 54-56, 119-121; יתכן כי התרגומים השפיעו על נוסח הכתובות, אך אולי היו אלה שימושי הלשון הארמיים, שרווחו בסוריה ואשר נמצאו מתאימים לרוח הכתובת בעיקר משום אי-הזכרת שם האלוהות. וייתכן שתפילת נחמיה, 'זכרה לי אלוהי לטובה', השפיעה על התרגומים הארמיים.

60 ש' ליכרמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 53-54.
61 בית-שאן — ליפשיץ, עמ' 68, מספר 77; אשרוד — שם, עמ' 54, מספר 69; B. Lifshitz, 'L'ancienne synagogue de Tiberiade, sa mosaïque et ses inscriptions', *Journal for the Study of Judaism*, 4 (1973), pp. 43-55, 52-53.

בעיקר עמ' 53-52, 43-55, pp. 43-55, 52-53, *Judaism*, 4 (1973), pp. 43-55, 52-53, Rehm, pp. 10-11, 17; Guarducci, pp. 200-221

המשאלה להיזכר בפני אלוהים או אלים שונים, בין כבקשה על המבקש עצמו בין כבקשה על זולתו, מצויה בצורתה המתומצתת — 'דכיר' או 'μνησθη' — בחרותות ובכתובות הקשורות לאתרי העלייה-לרגל המקודשים. די להזכיר כאן את החרותות בדרכי עולי-הרגל בסיני, או באתרי העלייה-לרגל במצרים ובמקומות רבים אחרים בעולם העתיק.⁶³ גם הקדשות 'ממשיות', כמו נדרים ותרומות לאלים, נתנסחו לרוב בלשון פתיחה ומשאלה זו.⁶⁴ בקשת ברכה ישירה בלשון משאלה, כגון 'ברוך פלוני לפני האלוהים', איננה מצויה בכתובות בתי-הכנסת, אם כי בצירוף 'לדכיר' — מצאנו גם בכתובות הארמיות הפגניות מן התקופה הרומית אין ביטוי זה משמש הרבה, ובדרך-כלל מוצאים ברכה לאל. כך מצויה הרבה בפלמירה הפתיחה להקדשות 'ברוך שמה לעלמא',⁶⁵ המזכירה כשלעצמה את נוסח דניאל ב כ: 'להוא שמה די-אלהא מברך מן עלמא ועד עלמא' ואת הנוסחה העתיקה שב'קדיש': 'יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי'.⁶⁶

שימוש חופשי ומתחלף בנוסחאות ברכה מוצאים אנו גם בכתובות הקדשה ותפילות פגניות המופנות לאלים. הביטויים 'דכיר', 'ברוך' ו'שלם' משמשים לחילופין, לעתים בנוסחאות מורכבות, יותר, כפתיחות וכחתימות בכתובות הקדשה בקשר למקומות קדושים בעיקר אצל פגנים ונוצרים,⁶⁷ וכפי שראינו, שימשו גם כפתיחה או חתימה לברכות בליטורגיה היהודית, כמו בכרכת השלום. בפלמירה ישנה כתובת הקדשה על מזבח: '... קרב טיבריוס... לאלוהיהן שלם'.⁶⁸ או נוסחה מורכבת יותר, כנבטית: 'דכיר נבלו בר עוידו בטב ושלם מן קדם דושרא' (זכור נבלו בן עוידו בטוב ובשלום לפני דושרא).⁶⁹ עולה כי השימוש במטבע 'דכיר', 'זכור', או 'μνησθη' — נפוץ בכתובות ההקדשה במזרח ואף במערב, בעיקר בתקופות הרומית והביזנטית, ומשמעותו כמשאלה להיזכר לפני האלוהים.⁷⁰

והנה מצאנו את השימוש במטבע לשון זו, ובארמית, אף באחת מהתפילות המרכזיות שבליטורגיה היהודית והיא ה'קדיש', וכבר ראינו כיצד משתלבת הנוסחה 'יהי שלום' (שלמה) שכתפילה זו גם בכתובות בתי-הכנסת. נוסחה זו 'יהא שלמא רבא... — מקבילה לפתיחת קטע ב'קדיש', המופיע בסידור לפי מנהג יהודי קוצ'ין, הנאמר בשמחת-תורה: 'דכירין לטוב ועוד יהיה דוכרנכון לטוב... לכל קהילא קדישא הדין...'.⁷¹ פתיחה זו כשלעצמה זהה, כאמור, לפתיחה של כתובת ההקדשה

63 Guarducci, pp. 198-226 — דיון בנושא זה ככללו וכיבולוגרפיה נרחבת.

64 ראה מחקרו המקיף של מיליק בקשר לנושא זה: J.T. Milik, *Dedicaces faites par des Dieux (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés Semitiques a l'époque romaine*, Paris 1972 (להלן: מיליק)

65 C.F. Jean & J. Hoftizser, *Dictionnaire des inscriptions Semitiques de l'ouest*, Leiden 1965, pp. 44 (להלן: Jean-Hoftizser)

66 פול, קדיש, עמ' 43-54.

67 מיליק, עמ' 180.

68 *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, II, nr. 3903

69 שם, II, מספר 401; 303-305; Jean-Hoftizser, pp.

70 ראה, למשל: A.D. Nock, 'Liturgical Notes', *The Journal of Theological Studies*, 30(1929), p. 394:

no doubt corresponds to the semitic dekir and means as Cumont says: 'Que la divinité se souvienne de son servitur...'. The formula is directed to a deity and not to the general public'

וכן: C.B. Wells, *Dura Report*, IX, 3, pp. 33-34: 'There is no doubt that it expressed the wish that someone, the writer or another named or unnamed be remembered for the deity named or unnamed... the formula in its varieties forms is greek in origin and inspiration but coincides with the Aramaic 'דכיר'

71 סדר תפילות שבתות ושירים... אמסטרדם תקי"ז (1757).

נערך

יריחו

הארוכה בארמית מיריחו: 'דכירן לטב יהוי דכרנהון לטב כל קהלה ק[ד]י[ש]ה...⁷² נוסחת פתיחה זו נשתמרה גם במנהג כפא בשחרית לשבת. בתפילה מקבילה ל'יקום פורקן', בעת הכנסת ספר התורה להיכל.⁷³ הקבלה מפתיעה זו בין נוסח הכתובת ונוסחי התפילה, אשר נשתמרו למרכה המזל בקהילות נשכחות ומבודדות אלו, מעידה כאלף עדים על הזיקה בין סגנון של כתובות ההקדשה ואופיין לבין לשון התפילה. קטעים אחרים בכתובת יריחו ובכתובות אחרות זכו לעתים להשוואה כללית אל נוסחי תפילות שונים,⁷⁴ אך עד כה לא הוצגו הדברים במלוא הבהירות וההחלטיות. הנוסחה הפותחת המופיעה בכתובת יריחו מעניינת במיוחד גם בשל צורתה הלשונית: 'דכירן לטב יהוי דכרנהון לטב' אין בה חזרה מיותרת, אלא יש בניסוח זה משום ניסיון להסבר המושג 'דכירן לטב', שמשמעותו אולי לא הובנה עוד במלואה, והבהרתו ופירושו כמשאלה 'יהי זכרונו לטוב', דבר הבא לידי ביטוי בנוסח המקביל שבתפילה.

הדגשת פרק הזכרונות בתפילה מקורה בפסוק 'ונזכרתם לפני ה' אלוהיכם ונושעתם מאויביכם' (במדבר י ט-י), ובפסוקים אחרים המדגישים את זכרון העם אצל האלוהים. בתפילות ו'עמידה' שבתעניות נאמר 'ברוך אתה ה' זוכר הנשכחות' (משנה, תענית ב ד), וכמוכן המקום המרכזי ב'עמידה' שבתפילת המוסף לראש-השנה: 'זכרנו בזכרון טוב לפניך', ובתפילת 'יעלה ויבוא'. 'זכרנו ה' אלוהינו בו לטובה ופקדנו בו לברכה' (סידור ר' עמרם גאון). 'אמרו לפניו מלכויות, זכרונות ושפורות'. 'מלכויות שתמליכוהו על כל מעשיו וזכרונות שיעלה וזכרוכם לפניו לטובה... (תוספתא, ראש השנה א יב). וכן בתרגומים הארמיים כגון תרגום אונקלוס לבמדבר י ט: 'וייעול דוכרנכון לטבא קדם ה' אלהוכון, ועוד.

עמדנו עד כה על משמעותן ומקומן בליטורגיה של ברכת השלום והבקשה להיזכר בפני האלוהים, שהן הברכות השגורות ביותר בכתובות כתי-הכנסת; בין אם הן קצרות וכוללניות כמו 'שלום על ישראל', ומצמצמות כמו הכתובת מנערך – 'דכירה לטב רבקה אתתה [ד]פנחס' – בין אם הן ארוכות ומפורטות.

72 נוה, עמ' 103-105, מספר 69.

73 סדר התפילות של ימי החול ושבתות... ורח' כמנהג ק"ק כפא וק"ק קראסוב... נדפס בעיר קלעא בשנת ה'שק"פ ממעון קדשך לפג' (תצ"ה), 1735. טופס אחד מדפוס נדיר זה מצוי בספריית יד בן-צבי ובו זכיתי להשתמש. הטופס ניתן במתנה לנשיא המנוח יצחק בן-צבי עליידי ד"ר סוצקובר, מניצולי גטו וילנה, והוא כנראה הטופס שהיה בספריית מ' שטראשון בוילנה ונוכר אצל י"ד מרקון במאמרו על מחזור מנהג כפא במאסף 'זכרון לאברהם אליהו' לא"א הרבכי, פטרסבורג תרס"ט, עמ' 447-452. סדר התפילות מבוסס בעיקרו על מנהג רומניא... וטרם זכה לעיבוד מדעי.

74 נוה (שם, עמ' 104-105) משווה קטעים מהכתובת לתפילה 'יקום פורקן' קליין ואבי-יונה (ראה בהערה הבאה) שהכחינו בכך לראשונה לא הכירו את ה'קדיש' של יהודי קוצ'ין וסדור כפא והתייחסו לקטעי הכתובת האחרים.

יריחו

כתובת יריחו ונוסחי קוצ'ין וכפא

הכתובת החשובה ביותר לענייננו היא כאמור כתובת יריחו.⁷⁵ לכתובת זו יש הקבלה בתפילה הנאמרת במנהג כפא (בעת הכנסת ספר תורה להיכל), ובקטע מתפילת ה'קדיש' במנהג קוצ'ין.⁷⁶ אנו נדגיש את הנוסחאות המופיעות בכתובת, שלהן הקבלות בתפילות שלפנינו ואף בתפילות אחרות.

כתובת יריחו

דכירן לטב יהוי דכרנהון לטב כל
קהלה ק[די]שה רביה וזעוריה דסייע
יתהון מלכיה דעלמה ואתחזקון ועבדון
פסיפסה דידיע שמהתון ודבניהון ודאנשי
בתיהון יכתוב יתהון בספר חייה [עם כל]
צדיקיה חברין לכל ישראל של[ום] אמן]

75 הכתובת פורסמה לראשונה על-ידי אבייונה (המודה לש: קליין על סיועו) במאמרו של D.C. Baramki, 'An Early Byzantine Synagogue near Tell es Sultan, Jericho', *QDAP*, VI (1936-1937), pp. 73-77 cf. p. 77. כבר אבייונה עומד על הדמיון הכללי לתפילת 'יקום פורקן'. גם ש' קליין (ארץ יהודה, ירושלים 1939, עמ' 196) קושר את הכתובת עם תפילת 'יקום פורקן' השנייה ואומר: 'עצם הכתובת מביעה את הברכות הידועות לנו במקצת וכתובות אחרות של אותה התקופה ובעיקר מתפילת יקום פורקן וברכת החודש הרגילות אצלנו עד היום ועיקרן — כפי שרואים אנו כעת בסידור התפילה של ארץ-ישראל'.

76 ראה לעיל, הערות 71 ו-73.

דכירין

לְטֹב • וְעוֹד יִהְיֶה דוֹכְרֵיכּוֹן לְטֹב לְשֵׁם טָב
 לְקַרְן זְקוּפָה לְהַצְלַחַת עוֹבְרֵינְךָ טָבִין •
 לְכָל קַהְלָא קְדִישָׁא הֲדִין • מְרַבְרֵיכּוֹן וְעַד זְעִירֵיכּוֹן •
 מֵאֵן דִּידַע שְׁמֵהֲתַכּוֹן • הוּא יִכְתּוֹב יִתְכּוֹן • בְּסִפְרָא חֵיִיא
 עִם צְדִיקֵיִיא מְלַכָּא דְעֵלְמָא יְבָרַךְ יִתְכּוֹן • וְיִפְשׁ חֵיִיכּוֹן
 וְיִסְגֵי יוֹמְכּוֹן • וְיִשְׁצִי כָל דְחַקֵּיכּוֹן • וְיִבְרַךְ בְּעַמְל יְדִיכּוֹן •
 וְיִשְׁמַע לְקוֹל צְלוֹתְכּוֹן • וְיִסְלַק שְׁנַאת חֲנַם מִבִּינֵיכּוֹן •
 וְיִבְנֶה בֵּית מִקְדָּשָׁא בְּחֵיִיכּוֹן • וְיִפְרוֹס מְטַלל שְׁלָמָא רַבָּא
 עֲלֵינוּ וְעַלֵּיכּוֹן • וְעַל כָּל קַהְלֵיהוֹן דְיִשְׂרָאֵל וְנֹאמְרָא אֲמֵן •

דכירין לטוב ועוד יהוא דוכרניכון לטוב לשם טב
 לקרן זקופה להצלחת עוברין טבין.
 לכל קהלא קדישא הדין מרבריכון ועד זעירכון.
 מאן דידע שמהתכון. הוא יכתוב יתכון. בספר חייא
 עם צדיקייא מלכא דעלמא יברך יתכון. ויפש חייכון
 ויסיגי יומכון. וישצי כל דחקיכון. ויברך בעמל ידיכון.
 וישמע לקול צלותכון. ויסלק שנאת חנם מביניכון.
 ויבנה בית מקדשא בחייכון. ויפרוס מטלל שלמא רבא
 עלינו ועליכון. ועל כל קהליהון דישראל ונאמר אמן

דְּכִירִין

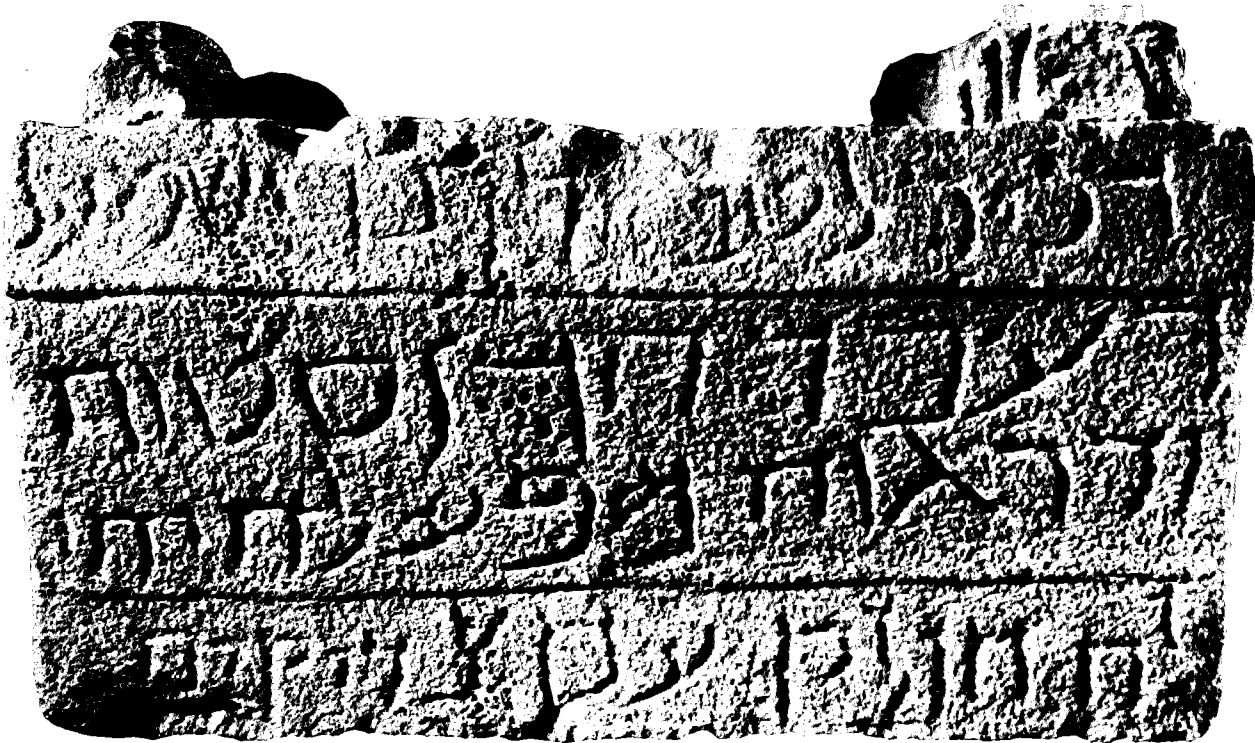
לְטוֹב וְעוֹד יִהְיֶה דוֹכְרֵיכּוֹן • לְטוֹב לְשֵׁם
 טוֹב לְרוּמְמָה • לְקַרְן זְקוּפָה • לְאַצְלַח
 דְּעוֹבְרֵינְךָ טָבִין לְכָל קַהְלָה קְדִישָׁא הֲדִין • מְרַבְרֵיכּוֹן
 וְעַד זְעִירֵיכּוֹן • מְלַכָּא דְעֵלְמָא יְבָרַךְ יִתְכּוֹן : אֲמֵן
 וְיִפְשׁ יִתְכּוֹן : אֲמֵן וְיִסְגֵי יִתְכּוֹן : אֲמֵן וְיִשְׁמַע לְקוֹל
 צְלוֹתְכּוֹן : אֲמֵן וְיִשְׁצִי לְמַעַיקְיִכּוֹן : אֲמֵן וְיִכְנַשׁ
 מִבְּדַרְיִכּוֹן : אֲמֵן וְיִשְׁצִי כָּל דְחַקֵּיכּוֹן : אֲמֵן וְיִבְנֶה
 מִקְדָּשָׁא בְּחֵיִיכּוֹן • חֲבָרִים כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל וְאֲמָרוּ
 אֲמֵן : עוֹשֵׂה שְׁלוֹם בְּמִרוּמָיו הוּא בְּרַחְמָיו יַעֲשֶׂה
 שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל וְאֲמָרוּ אֲמֵן :

דכירין לטוב ועוד יהיה דוכרניכון. לטוב לשם
 טוב לרוממה לקרן זקופה. לאצלח
 דעובדין טבין לכל קהלה קדישא הדין. מרבריכון
 ועד זעיריכון. מלכא דעלמא יברך יתכון: אמן
 ויפש יתכון: אמן ויסיגי יתכון: אמן וישמע לקול
 צלותכון: אמן ויעיק למעיקיכון: אמן ויכנש
 מבדריכון: אמן וישצי כל דחקיכון: אמן ויבנה
 מקדשא בחייכון. חברים כל בית ישראל ואמרו
 אמן: עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה
 שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן:

ברכה זו מכוונת לרבים, לקהל הקדוש, הגדולים והקטנים, והיא מבוססת בחלקה על התרגום הארמי לפסוק 'ה' זכרנו יברך, יברך את בית ישראל יברך את בית אהרן יברך יראי ה' הקטנים עם הגדולים יוסף ה' עליכם עליכם ועל בניכם' (תהלים קטו טו), המתרגם 'הקטנים עם הגדולים' ל'זעיריה עם רברביא'. ברכה זו לרבים מקבילה לתפילת 'יקום פורקן' השנייה, שבה נאמרת הברכה לכל קהלא קדישא הדין רברביא עם זעיריא [טפלא ונשיא]. הסיפא של כתובת יריחו — 'חברין לכל ישראל שלום ואמן' — יש לה הקבלה בנוסח קוצ'ין. נוסחת חתימה זו מוכרת לנו עוד מברכת החודש ומנוסחאות קדומות של 'מי שברך' ⁷⁷.

הפסוק בכתובת יריחו — 'דסייע יתהון מלכיה דעלמה' — יש לו הדים גם בשתי תפילות 'יקום פורקן' (ואיננו מצוי בתפילת ה'קדיש' ליהודי קוצ'ין) בצורה: 'מרן די בשמיא יהא כסעדכון כל זמן

77 ברכת החודש, עבודת ישראל, עמ' 232, 'חברים כל ישראל ונאמר אמן'. א' יערי, 'תפילות 'מי שברך' והשתלשלותן, מנהגיהן ונוסחאותיהן', קרית ספר, לג (1957), עמ' 118-130. וכן שם, עמ' 233-250, 'מי שברך לשבת ולמועדים, צרפת מאה י"ד, חותם: ביכל ישראל חברים ונאמר אמן'.

כורזין

ועדן. לעומת זאת, הנוסח 'מלכא דעלמא יברך יתכון', המצוי במנהג כפא וב'קדיש' של יהודי קוצ'ין, מקביל לתפילות 'יקום פורקן' בשתי גרסותיהן, והוא מצוי אף בכתובות בתי-הכנסת, למשל בצורה 'מלך עלמה יתן ברכתה' בחמת-גדר, ואולי גם בעלמה, בדלתון ובחרבת סוסיה.⁷⁸ במנהג כפא מצויה גם הנוסחה 'ויברך בעמל ידיכון'. מקורה של נוסחה זו הוא בדברים לח ח: 'ויצו ה' את כל הברכה ובכל משלח ירך', או בדברים יד כט: 'למען יברכך ה' אלוהיך בכל מעשה ירך אשר תעשה', והוא בא לידי ביטוי גם בכתובות כפר-ברעם — 'תבוא ברכה במעשיו' — ובנוסח 'מי שברך' — 'וישלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם'. בכתובות אחרות מוצאים אנו נוסחה פשוטה זו בארמית: 'תהי לה ברכתה' או 'תהוי להון ברכתה'.⁷⁹ הבקשה להימנות עם הצדיקים, המובאת בכתובת יריחו ובמנהג כפא, בה נאמר: 'דידע שמהתון והבניהון ודאנשי בתיהון יכתוב יתהון בספר חייה [עם כל] צדיקיה' (היודע שמותיהם של בניהם ושל אנשי בתיהם יכתוב אותם בספר החיים [עם כל] הצדיקים),⁸⁰ היא אותה הברכה שזכה לה ר' יודן בר ישמעאל בכתובת על הקתדרה מכורזין: 'יהי לה חולק עם צדיקיה' (יהי לו חלק עם הצדיקים),⁸¹ המצויה בברכת הצדיקים שב'עמידה', בה נאמר בבקשה 'על הצדיקים... ושם חלקנו עמהם'.⁸² הבקשה הכלולה בכתובת יריחו — 'יכתוב יתהון בספרי חייה [עם כל] צדיקיה' — היא הבעת תקווה לחיי נצח עם הצדיקים וכך למשל, דברי ר'

78 חמת-גדר — נוה, עמ' 54-62, מספר 32-34; חרבת סוסיה — שם, עמ' 121-123, מספר 82, 83; עלמה — שם, עמ' 23-24, מספר 4; דלתון — שם, עמ' 144, מספר 107.

79 דבורה — נוה, עמ' 28, מספר 10; גוש-חלב — שם, עמ' 30, מספר 12; כפר-נחום — שם, עמ' 38-39, מספר 18; חמת-טבריה — שם, עמ' 48, מספר 26; כפר-כנה — שם, עמ' 52, מספר 30; חמת-גדר — שם, עמ' 62, מספר 35; בית-שאן — שם, עמ' 77, מספר 46.

80 נוה, עמ' 103-105. 81 שם, עמ' 36-38, מספר 17. 82 עבודת ישראל, עמ' 95.

בית-שאן

שבמקרה זה היא קשורה לתפילת 'יקום פורקן' הראשונה: 'יקום פורקן מן שמיא ... למרנן ורבנן חבורתא קדישתא...'), שהיא ברכה לרבנים ולתלמידים; ברכה מעין זו לישראל, לרבנים ולתלמידיהם מצויה גם ב'קדיש דרבנן', אלא שבה לא נזכרת 'חבורתא קדישתא', וראינו כבר כיצד קשורה כתובת זו דווקא ל'קדיש דרבנן'. תפילת 'יקום פורקן' הראשונה, בנוסחה הנוכחי, גובשה ללא ספק בבבל, ומושג 'החבורה הקדושה' כתפילה זו, הנזכר במכלול אחד עם מרנן ורבנן, ורישי כלה, וראשי גלותא, קשור בוודאי בבבל.

לדעתנו מדובר כאן בחבורת לומדי תורה בבית-שאן, אולי אף החבורה הלומדת בבית-כנסת זה עצמו.⁹⁵ במקורותינו מוצאים אנו פעמים רבות התייחסות לחבורה, ולרוב מדובר בקבוצה שאיננה מוגדרת כלל כגדולי תורה דווקא. כך מוצאים עוד בימי הבית את סעודות החבורה הגדולות,⁹⁶ או המטבע 'ר' היא וחבורתיה' 'ר' יוסי וחבורתיה', 'ר' עקיבא וחבורתיה' (ירושלמי, ברכות ב, ה ע"ג). וכן 'חבורתיה' מול 'צבורא' בתקופה מאוחרת יותר (ירושלמי, תרומות ב, מא ע"ג), וכן 'בשעה שישראל קורין בתורה בחבורות' (שיר השירים רבה ח טז), כלומר אלו הן חבורות לומדי תורה בכלל ולא דווקא 'חבורת עלית'.

במטבעות הלשון שבכתובות ההקדשה ביוונית נעדר כמעט לחלוטין התרגום היווני ל'דכיר לטב' — $\mu\nu\eta\sigma\theta\eta\ \epsilon\iota\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{\omicron}\nu$ — כשהוא קשור למונחים 'ברכה ושלוש', שאף הם, כאמור, נדירים למדי, להוציא שלוש כתובות מבית-שאן, מטבריה ומאשדוד.⁹⁷ הביטוי הנפוץ ביותר כלשון תפילה הוא: 'ὕπερ σωτηρίας' (להצלת, לישועת), אשר מקבילתו בכתובות הפלמיניות והנבטיות היא בדרך-כלל, 'על חיי' ⁹⁸ ובסורית 'על פרקנא'.⁹⁹ במקום מקביל בכתובות העבריות והארמיות בבית-הכנסת

95 בניגוד לדעת נוה (שם, עמ' 78), הגורס — בהקבלה לראשי הישיבות מכבל — שכאן מדובר בראשי ישיבה או גדולי תורה בארץ-ישראל.

96 היינמן, התפילה, עמ' 74; ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 286-289; י' בער, 'היסודות ההיסטוריים של ההלכה', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 33 ואילך; הניל, ישראל בעמים, ירושלים תשט"ו, עמ' 24 ואילך, עמ' 43 ואילך. וראה כבר הערת הלום, (לעיל, הערה 25), עמ' 352, הערה 23.

97 ראה לעיל, הערה 15.

98 כך למשל: [Διὶ Υ)ψίστω και ἑπηκόω Μανναίου Αμμαθου... ὑπερ σωτηρίας αὐτοῦ και τῶν τέκνων αὐτοῦ] אל העליון והשומע; לישועת מניוס בן אמתוס ושל ילדיו) 'לבעל שמן רבא ור[ח]מנא עבד [מנאי בר] אמת... על חייהו וחיי בנוהיה'. וכן מיליק, עמ' 34, ויש עוד דוגמאות לרוב.

99 פול, קדיש, עמ' 69-75.

אנו מוצאים את הברכות 'יהי שלום' ו'זכור לטובה' או תרגומיהן הארמיים. אך דומה כי מטבע הלשון המדויק המהווה בתפילה מקבילה ותמורה למטבע הלשון היווני 'ὕπερ ὡς εὐχαιρῶν', והנפוץ כל-כך כברכה בכתובות ההקדשה היווניות הוא 'יקום פורקן'. הברכה היוונית נפוצה מאוד כבר בתקופה ההלניסטית ובארמית אצל הפגנים אנו מוצאים אותה בצורה 'על פרקנא', הנחתנו זו תוכל להסתייע גם במדרש לבמדבר י ט: "ונזכרתם לפני ה' אלוהיכם ונושעתם מאויבכם" ר' עקיבא אומר... ונזכרתם ונושעתם, הא כל זמן שנזכרים ישראל אין נזכרים אלא לתשועות' (ספרי במדבר, מהדורת הורוביץ, עמ' 70-71). הקשר וההקבלה בין המושגים זיכרון וישועה הביאו לכך שמטבע לשוני אחד 'יקום פורקן' (תהי ישועה ל...) בא במקומו של מטבע לשוני אחר — 'זכור לטובה' (דכיר לטב) — יזכר לפני האלוהים.

הקשר לתפילת ה'קדיש'

מן הדיון בלשונן וסגנון של הברכות שבכתובות בתי-הכנסת עולה כי את הדיהן ניתן למצוא בעיקר בתפילת ה'קדיש' ובנוסחי הברכות 'יקום פורקן' ו'מי שברך', בעיקר כפי שהן נאמרות כיום בשבתות ובימים טובים, לאחר הקריאה בתורה וההפטרה.

תפילת ה'קדיש' משמשת אחת התפילות החשובות והמרכזיות ונאמרת הן כסיום לתפילה כולה הן כסיום לחלקיה החשובים,¹⁰⁰ וראינו כבר כי לפחות מן המאה הרביעית היא נאמרה בסיום הקריאה בתורה והדרשה.¹⁰¹ במרכזה של תפילה זו עמדה הברכה החשובה 'יהא שמה רבא מבוך לעלם ולעלמי עלמאי', וזהו הקטע היחיד שזוהה מתוך תפילת ה'קדיש' בספרות התלמודית (קטע קרוב נוסף הוא: 'תגדל ויתקדש יתברך ויתרומם שמך מלכנו על כל טפה וטפה שאתה מוריד לנו'. ירושלמי, תענית א, סד ע"א, וברכות ט, יד ע"א). ההזכרה הראשונה היא, כנראה, אצל יוסי בן חלפתא (ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 342), ומאוחר יותר אצל רבא המדגיש כי קיומו של העולם הוא ברכה זו: 'עלמא אמאי קא מקיים? אקדושא דסידרא ואיהא שמיה רבה דאגדתה' (סוטה מט ע"א), או 'בשעה שישאל עושין את רצונו של מקום ונכנסים לבתי-כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיה רבא מבוך הקדוש ברוך הוא מנענע בראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו, כך יהי שמיה רבא מבוך' (ברכות ג ע"א).¹⁰² ה'קדיש' נאמר אפוא בתקופה זו בסיומה של הדרשה, כנראה על-ידי הדרשן עצמו. על נוסחה של התפילה אין אנו יודעים דבר מן הספרות התלמודית (למעט האמור לעיל), ונראה כי נוסחה, בדומה לתפילות רבות אחרות, לא היה קבוע. לראשונה מוצאים בליטורגיה את נוסח ה'קדיש' במסכת סופרים, אך נדמה כי הנוסחה העברית שם היא מאוחרת מן הנוסחאות הארמיות שהגיעו אלינו בסידורים הקדומים. הלשון הארמית של ה'קדיש' מרמזת על קדמותו. נדמה כי ה'קדיש' המקורי והקדום הוא זה הידוע בשם 'קדיש דרבנן', ולא זו בלבד שהוא משמש בתפקידו המקורי, שכן הוא מתייחס לחכמים ולתלמידים, אלא, כפי שראינו, הוא תואם היטב את הסגנון והלשון של הברכות בכתובות בתי-הכנסת. גם

100 'אין פוחתים מן שבעה קדישים בכל יום, עשה "שבע כיום הללתיך" (סדר עבודת ישראל, עמ' 16). וכן ראה: י.מ. אלכוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, תל-אביב 1972, עמ' 72-75, בעיקר עמ' 72 [להלן: אלכוגן, התפילה]; היינימן, התפילה, עמ' 23.

101 היינימן, התפילה, עמ' 163, ושם ביבליוגרפיה נוספת וראה להלן.

102 ראה: פול, קדיש עמ' 8 הערה 40 (רק הנוסחאות הקדומות).

הבקשה הכוללת ב'קדיש' – 'יהא שלמא רבא' – איננה מאוחרת, לפחות במקורה, לחתימת התלמוד (בניגוד לדברי פול, אלבוגן ואחרים), שכן היא תופסת מקום חשוב במטבעות הברכה של כתובותינו.¹⁰³ אמנם אין הנוסחים בכתובות בתי-הכנסת, המקבילים לנוסח 'הקדיש', שייכים כביטחון לתפילה זו, שהרי הברכות ושיר ההלל המכוונים לקדוש ברוך הוא נעדרים מן הכתובות, אולם מתוך לשון התפילות כפי שהגיעו אלינו, יש לקבל את ההנחה כי מדובר אמנם ב'קדיש'. דומה שלא נהיה רחוקים מן האמת אם נניח, שנוסחי הבקשות והברכות המופיעים בכתובות משקפים את המציאות הליטורגית ואת הלשון והסגנון של הברכות שנאמרו בעת תפילת ה'קדיש' בתקופה בה נכתבו הכתובות.

בקשות על הכלל ועל יחידים

הבקשה הכוללת שב'קדיש', לאחר שיר ההלל, שביסודה היא בקשה לשלום ולחיים לכל ישראל, הורחבה לימים. בסגנון דומה אנו מוצאים, מצד אחד, בקשות מפורטות ומוגדרות על רבנים, חכמים, תלמידים ובני-ביתם, ומצד שני, בקשות על הקהל הקדוש ובני-ביתם. בצידן של בקשות אנונימיות אלו היו גם בקשות עבור יחידים אשר השתדלו בענייני ציבור שונים. אין לדעת אם תפילות אלו נכללו מלכתחילה בתוך 'הקדיש' כיחידה אחת אחידה, או שעלינו לראות את הבקשות הללו באופן נפרד. כיום תפילות בקשה אלו נפרדות בדרך כלל מן ה'קדיש'. כך מצויות בידינו במנהגים אחדים, שתי תפילות 'יקום פורקן', האחת לחכמים ולתלמידים (הברכה לרישי כלי, ולרישי גלותא, ולרישי מתיבתא וכו'), מאוחרת גם מצד התחביר)¹⁰⁴ והשנייה לכלל הקהל.¹⁰⁵ התפילה הראשונה מקבילה לחלוטין ל'קדיש דרבנן' שהוא, כאמור, אולי הנוסח המקורי של ה'קדיש', אלא שה'קדיש דרבנן' כולל גם ברכה לישראל כולו. תפילות 'יקום פורקן' אינן נמצאות בסידור רב עמרם גאון וסידור רב סעז'יה גאון, אך לעומת זאת מצויה בהן ה'קדיש דרבנן' בנוסח זהה כמעט, אלא שנעדרת בו הברכה לראשי כלה וראשי גולה. על כן אין תפילות 'יקום פורקן' מצויות במנהג הספרדי, להוציא תפילות 'יקום פורקן' מורחבות המצויות בסידורים תימניים. שתי תפילות 'יקום פורקן' מצויות לראשונה במחזור ויטרי, כשהן משולבות ונאמרות לאחר ההפטר: 'יקום פורקן מן שמיא... דלא יבטול ודלא יפסוק מפתגמי אורייתא ובנן דחיין בעובדי אורייתא למרנן, רבנן חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי כבכל... ולכל קהלא קדישא הדין רברבייא וזעורייא...'¹⁰⁶

ה'קדיש' ותפילות 'יקום פורקן' הופנו אל הציבור כולו, בין אם לכלל ישראל ובין אם לחכמים ולתלמידים. את הברכות שהגיעו אלינו באמצעות כתובות בתי-הכנסת מצאנו אמנם בנוסחאות אשר פגשונו בתפילות אלו, אך הברכות שבכתובות כווננו ונאמרו גם על תורמים לבתי-הכנסת בצורות שונות או לצדקה באופן כללי.

תפילת 'מי שברך' נזכרת לראשונה בסידור רב עמרם גאון ולשונה: 'מי שברך אברהם יצחק ויעקב

103 אלבוגן, עמ' 74; פול, קדיש, עמ' 107.

104 עבודת ישראל, עמ' 229.

105 שם, עמ' 230; פול, קדיש, עמ' 89-96; C. Duschinski, 'The Yekum Purkan', ספר זכרון לפוזננסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' 182-198, ובעיקר עמ' 183-185.

106 מחזור ויטרי, מהדורת הורוביץ, עמ' 172-173.

אבותינו הוא יברך את כל אחינו ואחיותינו בני ישראל הבאים לבתי כנסיות לתפילה ולצדקה. הקב"ה ישמע בקול תפילתם ויעשה חפצם וימלא שאלתם בטוב" (מהדורת גולדשמיט, עמ' נט (צט)). הברכה נאמרה בעת גלילת ספר התורה בימי שני וחמישי דווקא ולא בשבת! במחזור ויטרי (מהדורת הורוביץ, עמ' 158), נאמר: 'ואחר שנפטר המפטר מברך החזן כל העוסקים בצרכי ציבור וראשי הישיבות שבכל מקום אשר תורה והוראה יוצאות לישראל'. ב'שבילי הלקט' (לר' צדקיה בן אברהם רופא, משנת 1250) נאמר: 'וכן מברכין כל העוסקים בצרכי ציבור, צדקה וגמילות חסדים'. תפילה מיוחדת זו – 'מי שברך' – נכתבה עברית ודומה באופיה ובתוכנה הכללי לכתובות כתי-הכנסת, אך היא שונה מן הכתובות הללו הן בלשונה העברית הן בנוסחיה.¹⁰⁷

אף-על-פי שבמנהגים שונים כיום יש הבחנה ברורה בין התפילות שנסקרו למעלה, אין להתעלם מן הדמיון הקיים בלשון התפילות 'קדיש דרבנן' ו'יקום פורקן' לחציו השני של ה'קדיש' – 'יהא שלמא'. זו גם הסיבה שאנו מוצאים לעתים 'קדיש' מורחב, הכולל בתוכו את מרבית האלמנטים שסקרנו, כמו ה'קדיש' המורחב של יהודי קוצ'ין.¹⁰⁸ מעניינות ביותר הן ההרחבות שבאו לכלול ב'קדיש' את בעלי המשרות העליונות בכבל; בעת הכתרת ראש גלות נאמר ב'קדיש': 'בחיי נשיאנו ראש גלות ובחייכון ובחיי דכל בית ישראל', ומן הגניזה ניתן ללמוד כי מנהג זה היה נפוץ: 'בחיי אדונינו אביתר הכהן ראש ישיבת גאון יעקב ובחיי רבנו שלמה הכהן אב הישיבה ובחיי רבנו צדוק השלישי בחבורה ובחייכון'. כך היה נהוג גם בתימן, שם העריצו את הרמב"ם והזכירו שמו ב'קדיש': 'בחיי רבנא משה בר מיימון'. וכן ידועה הברכה לרבים של יהודי תימן שנאמרה עם סיום הקריאה בתורה, ביום האחרון בשנה וראשית שנה חדשה. בכבל לא היה לכן צורך בתפילת 'יקום פורקן' נוספת ל'קדיש', שהרי הברכה לראש הגולה בעת הכתרתו שולבה, כפי שראינו, בתוך ה'קדיש'.¹⁰⁹ מבחינת אופיין תאמו אפוא הבקשות שב'קדיש' את הברכות לכל מי שעושה למען הציבור שמצאנו בכתובותינו. תפילת 'מי שברך', דומה שנתחברה בשלב מאוחר יותר, בראשית תקופת הגאונים, בלשון העברית,¹¹⁰ ואף כי יש באופיה דמיון לכתובות ההקדשה שבכתי-הכנסת, לא נראית לנו דעת סוקניק, שהכתובות שימשו לה כמקור.¹¹¹ אמנם נתקבלו בתפילת 'מי שברך' כמה מטבעות לשון שאנו מכירים מן הכתובות ומן ה'קדיש', אך ככלל התפילה היא שונה הן במבנה הן משום מקורה העברי, ואילו בכתובות כתי-הכנסת, שלשונן עברית ונושאן מקביל לתפילת 'מי שברך', אין אנו מוצאים הקבלה טיפולוגית לתפילה זו, אלא דווקא לתפילת ה'קדיש' ונספחיו.

תפילת 'מי שברך' צמחה והתפתחה, כפי הנראה, מתוך ה'קדיש' ונספחיו בתקופה שהעדיפו ברכה עברית על ברכה ארמית, מבלי שרצו לוותר על האחרונה.

כפי שראינו, מוצאים אנו בכתובות ברכות לא רק לעושים למען הציבור, תורמים, אומנים ואחרים, אלא גם לבני-ביתם. אנו שומעים על מעשיהם של העושים למען הכלל, המתפרשים כמעשים של

107 א' יערי (לעיל, הערה 77); שם, עמ' 233-250; שם, לו (1960), עמ' 103-118; ג' פריד, 'הערות למחקרו של א' יערי על תפילות "מי שברך"', קרית ספר, לו (1961), עמ' 514-514; ד"ר כהן, 'הערות ומילואים למחקרו של א' יערי על תפילת "מי שברך"', קרית ספר, מ (1964), עמ' 542-559.

108 סדר תפילות (לעיל, הערה 71), עמ' כ"ב-כ"ד.

109 לעניין זה בכללו ראה: אלכוגן, התפילה, עמ' 75.

110 א' יערי, (לעיל, הערה 77), עמ' 119.

E.L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece (Schweich Lectures 1930)*, London 1939, p. 74; idem, *JPOS*, 15 (1935), pp. 135-136

חרבת סוסייה

יראת שמים ותפילה, ועל-כן ראויים הם לברכה על אחת כמה וכמה. על אף שלא תמיד ניתן להבחין במבט ראשון במשמעותם הליטורגית של פעלים כמו 'התנדב', 'התחזק' (וכן 'עבד' = 'עשה'). הנמצאים בכתובות הארמיות והעבריות, נראה כי יש למצוא ברוב המקרים משמעות ליטורגית ממין זה. לשם הבהרת העניין עלינו להסתמך בכתובות היווניות שבכתיב-הכנסת, ומתוכן מתבררת תמונה מעניינת ביותר. הפעלים המציינים את מתן התרומה לבית-הכנסת בכתובות אלה, רובם ככולם קשורים בלשון נדר ותפילה. אין אנו מוצאים ביטויים מפורשים, זהים לאלה מבחינת תרגומם המילולי, בכתובות הארמיות והעבריות, והדבר תמוה. התבוננות מעמיקה יותר והשוואה לנוסחים היווניים מלמדות, שיש לפרש ביטויים אחדים באופן שונה.

¹¹² בכתובות היווניות שבכתיב-הכנסת מוצאים אנו לעתים קרובות את הביטויים $\epsilon\upsilon\chi\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ 'εὐχόμενος' $\epsilon\pi\omicron\iota\eta\sigma\epsilon\nu$ 'ἐποίησεν' שתרגומם: פלוני עשה בקיימו את נדרו (תפילתו). בכתובות ההקדשה מצוינים בדרך כלל פעלים אחרים 'התנדב' – ועשה', 'התחזק' – ועשה'. כך בכתובת מחרבת סוסייה, 'זכור לטובה... איסי הכהן המכובד שעשה הפסיפוס הזה... מה שנתנדב במשתה... ונוה מפרש: 'שעשה כפי שהבטיח במשתה'¹¹³. אך נוה עצמו מביא את הפירוש 'נדר' לפועל 'נתנדב' (פועל זה מכונן תמיד לאלוהים. דברי הימים א, כט ט-כו), ונראה לי שנכון היה לתרגם על-פי פירוש זה, שהרי הוא מתאים הרבה יותר לכתובת הקדשה במקום מקודש. ודאי היתה

112 חמת-טבריה – ראה ליפשיץ, עמ' 62-63, מספר 76, II, III, IV, V, VI, IX; אפמאה בסוריה – שם, עמ' 41-46, מספרים 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 55, 57; קיסריה – שם, עמ' 51 מספר 65.

113 נוה, עמ' 115-116, מספר 75, וכן עמ' 10. בכתובות מקוטעות מטבריה, בית-אלפא וסוסייה מצוי עוד הפועל 'התנדב', ראה: שם, מספרים 25, 43, 85. וראה על עניין זה גם אצל יהלום (לעיל, הערה 25), עמ' 354.

כוונת הכותב לומר, שפלוני עשה בקיימו את הנדר, כדומה לנוסחה שבכתובות היווניות. באותה דרך יש לפרש גם את הנוסחאות 'התחזק ועבד', 'החזיק ועשה', 'התחזק ויהב', המופיעות באבלין, בנערן, וביריחו. בהבדל מן הדעה ש'התחזק' הוא 'התנדב' או 'תומך', כדעת סקניק וליברמן, או 'תרם' אצל נוה, נראה לנו שיש להעדיף גם כאן את 'נדר' כפירוש הנכון, בהתאם לכתובות היווניות, ולקרוא: 'נדר ועשה' או 'נדר ונתן'.¹¹⁴ מן הראוי להביא כאן גם את פירושו של קוטשר, המפרש 'חזק' כ'תיבה שתחומה האדמיניסטרציה והוראתה מעין פעל בזריזות, במסירות, ביעילות'. פירושו של קוטשר נראה מתאים אולי לצירוף 'אתחזק ב...'¹¹⁵, אך גם כאן עדיף לפרש 'מקיים איש נדר ב...'¹¹⁶, ובעניין זה ראוי להביא את דברי הפייטן יניי שחי בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, ואשר הכיר בוודאי את לשון כתובות ההקדשה. באחד מפיוטיו הוא דורש את הפסוק 'משכן ה' אשר עשה משה' (דברי הימים א, כא כט):

'דעת כל מתחזק בדבר נקרא לשמו
 בכל אשר חוזק הוקרא לשמו
 המשכן נקרא משכן אשר עשה משה
 והתורה נקראת זכרו תורת משה.'¹¹⁶

ושמא מרמזת תפילת דוד — 'וכי מי אני ומי עמי כי נעצר כח להתנדב כזאת כי ממך הכל ומידך נתנו לך' (דברי הימים א, כט יד) — לפירוש הנכון של 'התחזק'. הפועל 'עבד' בכתובות הוא הפועל היחיד המשמש לציון פעולת התורמים והעושים למען הקהילה ובית-הכנסת, ובדרך-כלל אין כוונתו לעשייה פיסית ממש. עובדה זו מפחיעה, שכן ביוונית מוצאים אנו בצד הפועל 'ποιεῖν' (לעשות), המציין את פעולת התורם, גם את הפועל 'προσφέρειν' (להקריב). גם בכתובות ההקדשה הארמיות מחטרא ובכתובות נבטיות ותדמוריות מופיעים הפעלים 'אקים', 'קרב' ו'בנה', בצד הפועל 'עבד'. דומה כי בצד הפירוש הרחב שניתן עד כה לפועל 'עבד' — במשמעות המעשית של 'עשה' (בפועל), 'קנה', 'רכש', 'מימן' וכו' — נשתכח הממד הדתי המיוחד שבפעולת התרומה לציבור ולבית-הכנסת; תוהה אני אם איננו יכולים לראות בשימוש העקבי והרצוף בפועל זה בכתובותינו, כוונה ברורה להדגיש דווקא את משמעות 'הקריב': 'וכי יש עבודה בלב? ואיזו זו תפילה' (ירושלמי, ברכות ד, ז ע"א ומקבילות). 'כשם שעבודת מזבח קרויה עבודה כך תפילה קרויה עבודה' (ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 88). כלומר השימוש בפועל 'עבד', במסגרת זו של בית-הכנסת, התאים להפליא למהות העניין, ועל כן אין אנו מוצאים בכתובות שימוש בפעלים כמו 'הקריב', 'התפלל', 'נדר', שהרי משמעותם כלולה כבר בפועל 'עבד'. כך מוצאים אנו גם את הפועל 'עשה' בהקשר לקרבן, או כמצייין את פעולת ההקרכה ממש: 'ופר חטאת

114 אבלין — נוה, עמ' 43, מספר 21; יריחו — שם, עמ' 103-105, מספר 69; נערן — שם, עמ' 97-99, מספר 64. בכתובת זו מנערן בולט יתרון הפירוש 'נדר' ל'התחזק', שכן כך ניתן להסביר בנקל את הקושי בעניין 'יהב' שבא אחריו, כלומר 'נדר ונתן' (ומקיים). וכן שם, עמ' 116-117, מספר 76.

115 בית-שאן — נוה, עמ' 77-79, מספר 46; נערן — עמ' 95-96, מספר 60. נערן — עמ' 100-101, מספר 65. מעניין לצייין כי נוסחה זו מוגבלת לאיזור גיאוגרפי מוגדר — יהודה ובית-שאן. היוצא מהכלל הוא אבלין (ראה הערה קודמת).

116 פיוטי יניי (מהדורת מ' וולאי), ברלין תת"ץ, עמ' לה. קט. ש. וראה גם אצל יהלום (לעיל, הערה 25), עמ' 353-354.

תעשה ליום על הכיפורים... (שמות כט לו), או 'ויהיו עושים להן כבית הכמות' (מלכים ב, יז לב), וכן 'ויאמר משה גם אתה תתן כידינו זבחים ועולות ועשינו לה' אלוהינו' (שמות י כה). ואכן הפועל 'עשה' משמש במשמעות 'קרב' גם ביוונית.¹¹⁷

התחליפים לשם ההוויה

את שם ההוויה או את התיבות 'אלהא' ו'אלוהים' אין אנו מוצאים בכתובות הללו. חלק מכוניו ותיאורי הקדוש-ברוך-הוא הזכרנו כבר, כגון 'מלך עלמה' או 'מלכיה דעלמה' ביריחו. גם התואר 'רחמנה' נזכר, פעמיים בלבד, בכוכב-הירדן¹¹⁸ ובעין-גדי.¹¹⁹ ובשני המקרים בנוסח שאיננו שגרת. 'מרי שומיא' (אדון השמים) נמצא בחורבת עמודים,¹²⁰ ואולי גם בדורא-אירופוס.¹²¹ בכתובת ההקדשה הגדולה והמקוטעת של בניין בית-כנסת זה מצוי הביטוי 'ברכתה מן שמיא',¹²² (הברכה מן השמים), שהוא כינוי לקדוש-ברוך-הוא, המזכיר בצורה זו את הברכה שב'קדיש' — 'יהא שלמא מן רבא מן שמיא'.

שני כינויים יוצאי דופן לאלוהים בכתובותינו מצויים בכתובת עין-גדי¹²³ ובכתובת יריחו. בראשונה כתוב לאמור: 'דין דעינוה משוטטן בכל ארעה וחמי סתירתה' (זה שענינו משוטטות בכל הארץ ורואה את הנסתרות), כינוי המבוסס בוודאי על זכריה ד י: 'עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ'. בתפילת יום-הכיפורים נזכרים כינויים דומים וכיניהם: 'הלא כל הנסתרות והנגלות אתה יודע' ו'אתה יודע רזי עולם ותעלומות סתרי כל חי...'. בכתובת יריחו¹²⁴ יש כינוי הדומה ברוחו אך שונה בסגנונו, ואין לו לפי מיטב ידיעתי מקור מקראי: 'דידע שמהתון ודכניהון ודאנשי בתיהון...'. ומצאנו כינוי זה גם במנהג כפא. הכינוי מצוי ביוונית בליטורגיה הנוצרית¹²⁵ ובכתובות נוצריות רבות¹²⁶ אך גם בכתובת היוונית מבית-הכנסת בבית-שאן¹²⁷ אשר לשונה: $\text{καὶ ὅν οὐ, Κύριε γινώσκεις τὰ ὀνόματα αὐτὸς φυλάξει ἐν χροῖν}$ 'K(ύριος) γινώσκεις τὰ ὀνόματα αὐτὸς φυλάξει ἐν χροῖν' (מנחה של אותם אשר האלוהים היודע את השמות, הוא עצמו ישמרם לאורך ימים). ואילו אל הכתובת הארמית באותו בניין — 'דכיר לטב אומנה דעבד חדה אבידתה' — אנו מוצאים ביוונית כתובת נוצרית מקבילה מסוריה,

117 ראה בעניין זה: J. Casabona, *Recherches sur le vocabulaire des Sacrifices en Grec*, Aix en-Provence 1966, pp. 301-304

118 נוה, עמ' 70-71, מספר 42.

119 שם, עמ' 107-109, מספר 70.

120 שם, עמ' 40-42, מספר 20.

121 שם, עמ' 139, מספר 104.

122 שם, עמ' 127-131, מספר 88.

123 ראה לעיל, הערה 119, בעיקר עמ' 109.

124 נוה, עמ' 103-105.

125 $\text{καὶ ὅν οὐ, Κύριε γινώσκεις τὰ ὀνόματα}$ (ושל אלה, אשר אתה האדון יודע את השמות), ליטורגיה של יעקב (גימס) הקדוש, בתוך C.A. Swainson, *Greek liturgies*, Cambridge 1884, p. 288

126 M. Avi-Yonah, *Mosaic Pavements in Palestine*, *QDAP*, II (1933) pp. 136-181 שם עמ' 153, מנור ואדי קלט קטע המצוי בליטורגיה; כתובת ארמנית מירושלים, שם, עמ' 172; R.W. Hamilton, *Chapel*

and Winepress 'Ain el Jedide', *QDAP*, IV (1935), p. 112

(75), עמ' 76, וראה עוד כתובת מלקוניה L. Robert, *REG*, 89 (1976), p. 468

127 ראה: ליפשיץ, (לעיל הערה 2).

אדם שאל את אלוהים
הוא עשה עמו חסד ורחמים

אלה שאלו האנשים סרבו
לעשות עמו חסד ורחמים
כי הם לא רצו לשוב אליו

האלוהים יעשה עמו
חסד ורחמים כי הוא
אלוהים רחום וחסיד

האלוהים יעשה עמו חסד ורחמים
כי הוא אלוהים רחום וחסיד
והוא יעשה עמו חסד ורחמים
כי הוא אלוהים רחום וחסיד
והוא יעשה עמו חסד ורחמים
כי הוא אלוהים רחום וחסיד

האלוהים יעשה עמו חסד ורחמים
כי הוא אלוהים רחום וחסיד

המכילה את מרבית האלמנטים שבשתי הכתובות מבית-שאן: $\mu\eta\sigma\acute{\iota}\theta\eta\tau\iota\ K(\acute{\upsilon})\rho(\iota)\epsilon\ \tau\acute{o}\nu$ (זכור אלוהים, אשר יודע את השם, את הבנאי).¹²⁸ $K\tau\acute{\iota}\sigma\alpha\nu\tau\alpha\ \acute{\omicron}\nu\ \tau\acute{o}\ \delta\nu\omicron\mu\alpha\ \gamma\iota\nu\acute{\omega}\sigma\alpha\epsilon\iota\varsigma$

נוסח ה'קללה' מעין-גדי

בעין-גדי נמצאת ברכה אחת יוצאת דופן, אשר מוציאה מכלל המבורכים את אלו הפוגעים בקהילה בדרך של גרימת מחלוקת בין איש לחברו, השמצה, גניבה או גילוי סודות, ומטילה עליהם קללה נוראה. ברכה-קללה זו¹²⁹ מקבילה לסוג של ברכות בסגנון 'מי שברך', שנודעו מתקופות מאוחרות יותר. תפילת 'מי שברך', מעין זו שפרסם יערי מקהילת פרנקפורט-דמיין, פותחת בנוסח הרגיל של תפילה זו, אבל בהמשכה אנו מוצאים: 'חוץ מן המלשינים והמוסרים עדות שקר והמזיקין מהיום אחד בישראל בין יחיד בין רבים בין בגוף בין בממון והנותנים עצה להחזיק במחלוקת כלם יהיו בנידוי חרם'.¹³⁰

טעמה של הקללה מעין-גדי אינו ברור; יחד עם זאת נדמה כי יש לראות בנוסחה המיוחדת נוסח כללי המתאים לכל מקום וזמן, ולא דווקא נוסח מצמצם המתאים רק לעין-גדי באותה התקופה, שהוא הפירוש המקובל.

החתימה 'אמן'

חתימתה של הכתובת הפותחת ב'דכירין לטב' וממשיכה בהטחת הקללה, חותמת ב'זימרון כל עמה אמן ואמן סלה'. במרבית הכתובות העבריות והארמיות מבתי-הכנסת, אך גם באלו הכתובות ביוונית בהן נשתמרה החתימה, נמצא מענה 'אמן' הידוע מתפילות הציבור. לעתים הוא מצוי בצורה כפולה

128 מוטרד (לעיל הערה 52), עמ' 450. (מראה המקום המובא על-ידו מוטעה).

129 ראה לעיל, הערה 119.

130 א' יערי (לעיל הערה 107), עמ' 243.

ואף בהדגשה נוספת כתיבות 'סלה' ו'שלום': 'אמן אמן סלה שלום'¹³¹ הביטוי המופיע בכתובת עין-גדי — 'וימרון כל עמה אמן ואמן סלה' — בין אם הוא מקביל ל'ויאמרו כל העם אמן' (דברי הימים א, טז לו) כמו שסובר נוה,¹³² או לנוסחה של 'הזמנה למענה', אותה מוצאים בעיקר ב'קדיש', שבו נאמר 'ואמרו אמן' או 'ונאמר אמן',¹³³ משמעותו זהה, ואכן הוא מתאר מציאות של תפילה בציבור. צורת המענה הקדומה והפשוטה לעת שירת המזמורים בבית-המקדש היתה: 'ברוך ה' לעולם אמן ואמן' (תהלים פט מג). על משמעותו העמוקה של מענה זה נאמר: 'אין גדול לפני הקב"ה יותר מאמן שישאל עוניך' (דברים רבה, מהדורת מירקין, ז א), 'גדול העונה אמן יותר מן המברך' (ברכות נג ע"ב), 'כל העונה אמן בכל כוחו פותחין לו שערי גן-עדן' (שבת קיט ע"ב). מענה זה נהוג בעיקר אחרי הברכות שאומר שליח הציבור או הקורא בתורה ולאחר הברכה המשולשת — ברכת הכהנים. הנוסח 'אמן, אמן סלה' רומז אולי למענה ולברכת הכהנים, אשר ראינו כבר כי משתקפת היא, לפחות בחלקה, בנוסח כתובתינו. אך נדמה כי ההדגשה על המענה 'אמן' אופיינית בעיקר ל'קדיש' על כל צירופיו, והרי בתפילה מרכזית זו מצאנו את עיקר ההקבלה לכתובתינו.

הפניה בגוף נסתר

ייחודן של הברכות והבקשות בכתובות ההקדשה הוא בכך שכולן נמסרו בגוף שלישי נסתר. ניסוח הבקשות הינו מסוייג ועקיף, בדומה לברכות והבקשות על הזולת הנפוצות בליטורגיה הנוצרית, אלא שבאחרונות יש פניה ישירה אל האל, ואילו בכתובתינו הפניה היא בלשון נסתר, שהוי מדובר בהן על האלוהים ולא אליו. תכונות אלה של הברכות והבקשות שככתובתינו מאפיינות את התפילות מסוג 'בית המדרש', כינוי אשר בא להן, משום שנאמרו בפי הדרשנים לאחר הקריאה והלימוד בתורה.¹³⁴ על תפילות אלו, הבאות אפוא לידי ביטוי בכתובות השונות, אפשר למנות, למשל, את תפילת 'הצדיקים' ואת תפילת ה'קדיש'.

רק במספר מועט ביותר של מקרים נזכר המקדיש בגוף ראשון בכתובות; כך בעלמה,¹³⁵ באפיק,¹³⁶ ובדורא-אירופוס,¹³⁷ אך לא כחלק מן הברכה עצמה. במספר כתובות הקדשה אין ברכה כלל, והמקדישים נזכרים על פועלם. במקרים בודדים ביותר נזכרים גם טיב המבנה והתאריך.¹³⁸

131 נזכר תכופות בכתובות ארמיות ועבריות, וכן בכתובות היווניות המביאות את המילה 'אמן' באותיות יווניות.

132 ראה לעיל, הערה 119.

133 ראה: היינימן, התפילה, עמ' 179.

134 ראה: היינימן, התפילה, עמ' 158-183. נראה לנו כי השם 'תפילות בית המדרש' אינו קולע, כיוון שגם בבתי-הכנסת היתה לקריאה בתורה חשיבות גדולה. ככלל אין אנו יכולים להצביע באופן ברור על כך שהיו אכסניות נפרדות לבית-הכנסת ולבית-המדרש, ודומה שהעדויות הספרותיות והארכיאולוגיות מראות ששני המוסדות התאכסנו לעתים באותם המבנים עצמם. ראה על כך: ג' היטנמיסטר, 'בית הכנסת ובית המדרש והזיקה ביניהם', קתדרה, 18

(תשמ"א), עמ' 37-44.

135 נוה, עמ' 22-23, מספר 3.

136 שם, עמ' 50, מספר 28.

137 שם, עמ' 137, מספר 90. חרותות — שם, עמ' 136-137, מספר 98-96.

138 כפרי-ברעם — שם, עמ' 20-21, מספר 2; דבורה — שם, עמ' 25-26, מספר 6, עמ' 26, מספר 7; נבוריה — שם, עמ' 31-33, מספר 31; חורבת עמודים — שם, עמ' 40-43, מספר 20; אפק — שם, עמ' 50-51, מספר 28; יצחקיה — שם, עמ' 68-69, מספר 40; עזה — שם, עמ' 91-90, מספר 54; באר-שבע — שם, עמ' 125-126, מספר

הכתובות היווניות

לעומת התמונה האחידה למדי העולה מכתובות ההקדשה העבריות והארמיות, מציגות הכתובות היווניות תמונה שונה. אפילו אותן כתובות אשר נמצאו בכתובות הכנסת בארץ-ישראל, סגנון, לשון ומבנה איננו אחיד, על אחת כמה וכמה אותן כתובות אשר נמצאו בכתובות הכנסת מחוץ לארץ-ישראל. הצבענו למעלה על נקודות מגע מסוימות בין הכתובות היווניות והארמיות-עבריות בעיקר בנוסחאות ברכה אחדות, אך הן מעטות ביחס, ובדרך-כלל רב השונה על המשותף, בעיקר בעניינים עקרוניים של סגנון התפילה. כתובות ההקדשה בכתובות הכנסת היווניות פותחות לפנינו עולם חדש של מושגים וביטויים, הקשורים בעיקר לנוסחאות הברכה היווניות – הן פגניות הן נוצריות – שרווחו באותה עת. בניגוד לכתובות הארמיות שנמנעו מלהשתמש בשם ההווייה על כל צורותיו, כולל 'אל' ו'אלהים', הרי נמצא שם ההווייה בכתובות היווניות. כמוכן שלכך לא היתה כל התנגדות יהודית פנימית. מעניין כי גם במקרים אלה של תרגום שם ההווייה, מוצאים אנו לרוב את השם בצורה מקוצרת, בשל קדושתו. ולהלן מספר דוגמאות: 'Θεός' ¹³⁹, 'Θεός βοηθός' ¹⁴⁰, 'Θεός Κύριος' ¹⁴¹, 'Θεός παντοκράτωρ' ¹⁴¹, 'Θεός μέγας ἑπὶ τὰς ἐκκλησίας' ¹⁴³, 'Θεός Ἰψίστος' ¹⁴², 'Κύριος' ¹⁴⁴, 'Κύριος βοηθός' ¹⁴⁵. בד בבד עם שמות האל, יש לעתים פניה ישירה אל האל, ומטבע הדברים לא יכול מטבע לשון כזה להמצא בכתובות הארמיות והעבריות. בכתובות אחרות, בעיקר מיוון ומאסיה הקטנה, מופיע המקדיש בגוף ראשון. צורת ביטוי זו מופיעה רק בשלוש מכלל הכתובות הארמיות והעבריות. ולדוגמה נביא מלשון הברכות, כמו הנוסח של תרומה ומנחה לאל ולמקום הקדוש, ברכה והודיה מבית-הכנסת בעזה, ¹⁴⁷ ומאשקלון, ¹⁴⁸ מכתובת נוספת אשר מוצאה איננו ברור ¹⁴⁹ (אולי מעזה) ואולי גם כתובת מאלכסנדריה שבמצרים. נוסחה זו שביטוי המפתח בה הוא 'εὐχαριστεῖν' ('להודות', 'לברך'), מצויה הרבה גם בכתובות פגניות ונוצריות. ¹⁵⁰ נוסחה זו מקבילה ל-'εὐλογεῖν' (ברכה), אך שימושה רק בפניה לאלוהים. ¹⁵¹

בברכת דוד (דברי הימים א, כט יב) – 'כי מי אני ומי עמי כי נעצור כח להתנדב כזאת כי ממך הכל ומיך נתנו לך... ובהמשך: 'ה' אלוהינו כל ההמון הזה אשר הכינו לבנות לך בית לשם קדשך מיך היא ולך הכל' – מצוי הנוסח שאת הדין אנו מוצאים בליטורגיה הנוצרית, כתפילה

139 דמר (סוריה) – שם, עמ' 48-49, מספר 61; אשקלון – שם, עמ' 55, מספר 70; לפטיס (קפריסין) – שם, עמ' 74-75, מספר 84; אלכסנדריה – שם, עמ' 77, מספר 89-90.
 140 פרגמון – ליפשיץ, עמ' 21-20, מספר 12.
 141 אשקלון – ליפשיץ עמ' 55, מספר 79; מצרים – שם, עמ' 77, מספר 88-89.
 142 דלוס – שם, עמ' 15, מספר 6-4; מצרים – שם, עמ' 76, מספר 87.
 143 מצרים – שם, עמ' 76, מספר 86.
 144 סרדיס – שם, עמ' 28, מספר 20.
 145 פרגמון – שם, עמ' 21-20, מספר 12, וכן בית-שאן, ראה לעיל, הערה 127.
 146 קיסריה – ליפשיץ, עמ' 50, מספר 64. בית-שאן – שם, עמ' 67-68, מספר 77; לפטיס (קפריסין) – שם, עמ' 74, מספר 84.
 147 ליפשיץ, עמ' 57, מספר 73.
 148 שם, עמ' 55, מספר 70.
 149 שם, עמ' 56, מספר 72.
 150 על השימוש בפועל זה בכתובות פגניות בעיקר ראה: L. Robert, *Hellenica*, X (1955), pp. 52-62.
 151 ראה הערך *Eulogia*: *Reallexikon für Antike und Christentum*, VI, pp. 900-928 (להלן: RAC).

כתפילת סראפיון ממצרים, והקהל עונה 'אמן'. תפילות אלו היו לתפילות המרכזיות בליטורגיה הנוצרית, תחילה במזרח ואחר-כך גם במערב, ומעניין כי אחד משמותיהן הוא 'εἰρηναία' (על השלום), וזאת מכיוון שהן פותחות לרוב בכקשות על השלום.¹⁶¹ בצד הבקשות הכלליות מצויות בליטורגיה הנוצרית, בדומה לכתובותינו, גם בקשות הידועות כ-memento (הזכרה), המתייחסות לאנשים פרטיים חיים ומתים, אשר פעלו למען הכנסייה.¹⁶² בקשות אלו נוצרו כעטיו של לחץ פנימי כקהילות, לזכות בכרכות מיוחדות אנשים אלו בעת האוכריסט. סוג זה של בקשות נמצא כבר בתפילת סראפיון, שם יש מקום פנוי להכנסת שמה של האישיות אותה ביקשו לכרך בהזדמנות זו.¹⁶³ הד לתופעה זו אפשר למצוא באותם נוסחי 'קדיש' שנתגלו בגניזה, שאליהם הכניסו את שמו של ראש הגולה או ראש הישיבה. תופעה זו היתה קיימת בוודאי באופן מקביל לליטורגיה הנוצרית גם בתפילה היהודית, כפי שהדבר משתקף בכתובות בתי-הכנסת, בהן יש שימוש בנוסחאות אותן הכרנו בתפילות. במשך הזמן נוספו גם רשימות של אנשים חיים, אשר את שמותיהם קראו בעת תפילת האוכריסט.¹⁶⁴ נוסחאות אלו מוכרות לנו היטב מן הכתובות ומזכירות את ה'קדיש', למשל, בליטורגיה של יעקב הקדוש: *Κύριε πάντων μνήσθητι εἰς αγαθόν* (זכור האלוהים את כולם לטוב),¹⁶⁵ כן בליטורגיה של מרקוס הקדוש, בסיליוס הקדוש וכן כריסוסטומוס הקדוש.¹⁶⁶ הנוסחה המצויה בכתובות — *ὕπερ σωτηρίας καὶ ἀντιλήψεως* (למען הישועה וההצלה) — מופיעה, למשל, בליטורגיה של מרקוס הקדוש.¹⁶⁷ בקריאת שמות הנפטרים ובתפילות עליהם החלו מן האבות ועד לפשוטי הקהל; בליטורגיה של הנסטוריאנים, למשל, מתפללים על אדם, הכל, שת, אנוש, נח, שם וכל הצדיקים, ועל אברהם, יצחק, יעקב, יוסף וכל המאמינים.¹⁶⁸ נוסחה זו מזכירה את הפתיחה של כתובת עין-גדי. התפילה מכילה רשימות ארוכות של קדושים ואחרים שפעלו למען הכנסייה. הדים והקבלות לכך ניתן למצוא בתפילות 'מי שברך', שקראו בשבת שלפני חג השבועות ובשבת שלפני תשעה באב, ובהן רשימות של קדושים מספרי ה'מימור'.¹⁶⁹ טקס הזכרת נשמות מקורו, אפוא, בתפילות מסוג זה, והיה קיים בעדות המזרח לכל המאוחר בשנת 1000.¹⁷⁰

ברכה לשלטונות המדינה, החותמת את תפילת 'מי שברך', מקורה אולי עוד בירמיהו (כט ז): 'ודרשו את שלום העיר אשר הגלית אתכם שמה והתפללו בעדה אל ה' כי בשלומה יהיה לכם שלום'.

F.E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896, p. 596 161

162 ראה לעיל הערה 157, עמ' 29-32.

163 F. Funk, *op. cit.*, p. 176 מעניין כאן גם הכינוי לאלוהים — *ὁ γὰρ πᾶσας γυνώσκεις* (אתה היודע הכל).
Brightmann, *op. cit.*, pp. 388—389, 'μνήσθητι Κύριε τῆς πόλεως (ἢ) τῆς μονῆς ἐν ἣ παροικοῦμεν' 164
(זכור אלוהים את העיר או המנזר שבהם אנו נמצאים וכל עיר ומקום ואת המאמינים הגרים בהם). המקביל לכתובת 'יהי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל'.

165 שם, עמ' 55, ליטורגיה של יעקב (גיימס) הקדוש.

166 שם, עמ' 130, 332-336, 388 ואילך.

167 שם, עמ' 138.

168 שם, עמ' 375 ואילך.

169 אלכוגן, התפילה, עמ' 151.

170 שם, שם.

ובעזרא (ו י): 'לחיי מלכא ובנוהי'. פילון מזכיר תפילות למען בית הקיסר ב'נגד פלאקוס'.¹⁷¹ ברכות אלו ביוונית נמצאו בין היתר בכתובות בבתי-כנסת למען השליטים התלמיים במצרים, מן המאות השלישית-הראשונה לפסה"נ,¹⁷² בכתובת קציון למען הסוורים,¹⁷³ וכנראה גם בכתובת שטרם פורסמה מאוסטיה.¹⁷⁴ מקבילותיהן הן אותן תפילות בליטורגיה הנוצרית המתייחסות לזולת.¹⁷⁵

סיכום

ניתוח כתובות בתי-הכנסת בעברית, ארמית ויוונית מלמד על קשר הדוק בין לשונן לבין לשון הליטורגיה כפי שבאה לידי ביטוי בתפילה היהודית והנוצרית. טיפוס התפילות אליו קרובים נוסחי הכתובות הוא התפילות מיסודו של 'בית המדרש' ובעיקר ה'קדיש' ונספחיו. הוכחת הקשר של כתובותינו ללשון הליטורגיה יש לה משמעות רבה; יש בכך כדי להעיד על קדמותן של תפילות המופיעות בסידורי התפילה, ועל קיום מקורות המשותפים להן ולנוסחים זהים בכתובות ההקדשה, המבטאות את התפילות שנאמרו אז בבתי-הכנסת. יש בכתובות אלו ללמד על דפוסי לשון וסגנון הדומים ומקבילים לתפילה היהודית והנוצרית.

על תפילת 'יקום פורקן', ניתן לומר שמקורה ללא ספק בארץ-ישראל. תפילה זו מקבילה בנוסחה לכתובות בתי-הכנסת. לשונה הארמית איננה חייבת להצביע על מקור בבלי, אף כי עוֹבְדָה באופן חלקי בכבל.

לאור הממצא הארכיאולוגי נתברר שחשיבותן של כתובות ההקדשה ללימוד נוסחי תפילה קדומים הוכחה מעל לכל ספק. דומה שחוקרי התפילה אינם יכולים לוותר על בדיקת החומר הארכיאולוגי ההולך ונחשף; הארכיאולוגים מצידם חייבים לכרוך את מחקר הכתובות של בתי-הכנסת בלימוד סידורי התפילה.

Philo, In Flacuum. 49 171

172 ליפשיץ, עמ' 76, מספר 86; עמ' 78-80, מספר 92-96.

173 F. Hüttenmeister & G. Reeg, *Die Antiken Synagogen in Israel*, Wiesbaden 1977, p. 361 (יש להעביר

את 'ἐὐχῆς' לשורה 6).

174 M.F. Squarciapino, 'The Synagogue at Ostia', *Archaeology*, 16 (1963), pp. 194-203

175 ראה לעיל, הערה 157, עמ' 33.

כתובות בתי-הכנסת וזיקתן לליטורגיה היהודית – ההיבט הלשוני

אבי הורביץ

אין לי ספק כי הרצאתו המאלפת של ד"ר פרסטר היא בכחינת חוליה ראשונה בשרשרת דיונים נוספים, אשר בוודאי ימשיכו להעסיק את מחקר כתובות בתי-הכנסת עוד שנים מרובות. הנושא יש בו צד מושך ומרתק, משום שהוא מסתעף לתחומים רבים – תפילה ופיוט, אפיגראפיה ובלשנות, מקרא ותלמוד. אולם במסגרת מצומצמת זו ברצוני להתעכב אך ורק על כמה עניינים הנראים לי בעלי חשיבות עקרונית לליבון הסוגיה הנדונה.

אמקד את דברי בשתי בעיות עמן חייבים אנו להתמודד, בטרם נבוא להציע את מסקנותינו בשאלת משמעותה של הזיקה הלשונית והספרותית המתגלה בין הכתובות לבין התפילות.¹ אשר לבעיה הראשונה, הרי הדברים היו מובלעים בדברי המרצה, ויש לאומרם באופן מפורש: אם כי זמן חיבורן של התפילות איננו ידוע לנו במדויק, ואף כי מופיעות הן לראשונה במקורותינו הכתובים בתקופה מאוחרת יחסית – הרי אין ספק בדבר, כי קדומות הן מן התקופה שבה הועלו על הכתב. עניין זה מוסכם, למעשה, על כל החוקרים אשר עסקו בתפילה ובתולדותיה, והדברים שנשמעו כאן חוזרים ומאשרים אותו מחדש. מלכתחילה אין, אפוא, כל מקום לתמיהה אם רישומים מתוך הליטורגיה היהודית, יימצאו בחומר אפיגראפי אשר נתגלה בכתב-הכנסת מתקופת התלמוד.² הבעיה השנייה שיש להזכירה בהקשר זה – וחשיבותה היא מיתודולוגית – נוגעת להבחנה ההכרחית בין ה'לשון הליטורגית' של התפילות בכלל לבין נוסחתם הטקסטואלית של טופסי התפילות

1 במונח 'תפילות' מתכוונים אנו ל'טקסטים ליטורגיים' במשמעותם הרחבה ביותר; היינו, טקסטים אשר היו מושמעים במהלך העבודה בבית-הכנסת, ואשר הוכשרו להיכנס לסידור ולמחזור – בין שהם בקשות והודיות, בין שהם ברכות; בין שהם מכוונים לקב"ה, בין שהם אמורים על בשר ודם; בין שהם חלק מתפילת-הקבע העיקרית, בין שהם רק נספחים לה.

2 זמנם המדויק של מבני בתי-הכנסת וכתובותיהם עדיין איננו ברור כל צרכו (ראה: י' נוה, על פסיפס ואבן. ירושלים תשל"ח, עמ' 3-6), אולם באופן כללי, ודאי רשאים אנו לראותם כמייצגים את 'תקופת התלמוד'.

הספציפיות, כפי שהן מצויות בדינו, בפרט. יש לחזור ולהטעים, כי ביטויים שונים המופרים לנו מן הסידור והמחזור כאופייניים לתפילה פלונית או אלמונית, היו רווחים בשעתם כמטבעות לשון שגורים, אשר היו עשויים לשמש גם בהקשרים ליטורגיים אחרים, שאינם זהים בדיוק למה שמצוי בספרי התפילות שלנו. באופן ציורי, ניתן לדבר כאן על מאגר של צירופי לשון וביטויים, על 'הרכוש הליטורגי המשותף',³ ממנו שאבו מלוא-חופניים מחברי התפילות ומנסחי הברכות למיניהם. 'המטבעות מרחפים בחללה של היצירה הליטורגית, והמבקש לו לשונות להביע בהן את אשר עם לבבו מוצא אותן מן המוכן, וספק זוכר ספק אינו זוכר באיזה הקשר ובאיזו משמעות שמע אותן לראשונה'.⁴ גם אם מגלים אנו, אפוא, מקבילות פרזיולוגיות בין כתובות בתי-הכנסת לבין תפילה מסוימת מן הליטורגיה שלנו, עדיין לא הוכחנו בכך שתפילה זו או האב-טיפוס שלה כבר היו קיימים, בצורה הקבועה והמגובשת שלפנינו, באותה תקופה בה נכתבו הכתובות. כלל פילולוגי זה ניתן להדגים לענייננו באופן ברור על-ידי שלושה ביטויים נוסחתיים שנוזקק להם המרצה בדבריו: 'זכור לטוב', 'שלום על ישראל' ו'התנדב'. ביטויים אלה רווחים מאד בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, והם מתועדים במיגוון רב של מקורות – ספרותיים ואפיגרפיים, עבריים וארמיים, ליטורגיים ושאינם ליטורגיים.⁵ ברור, אפוא, כי עצם הופעתם של ביטויים מעין אלה בשני מקורות שונים, העומדים להשוואה, יכול להעיד רק על שיתוף לשוני עמוק; אבל אין בו כדי להוכיח דווקא על תלות ספרותית ישירה. מגעים סגנוניים וקווי-לשון משותפים הם דבר אחד, זיקות ספרותיות הן דבר אחר.

וכאן חוזרים אנו לשאלת-המפתח אשר הועלתה בהרצאת ד"ר פרסטר – שאלת הזיקה שבין כתובת-יריחו לבין נוסח-התפילה של יהודי כפא וקוצ'ין.⁶ אין ספק כי עצם העלאת ההשוואה הזאת היא תרומה חשובה ביותר לבירור הנושא. אך דומני כי נקודה מסוימת – שהיא מכרעת להנכחת התיזה של המרצה – לא הובלטה כאן במידה מספקת. נקודה זו מתייחסת למידת השיתוף הלשוני והיקפו.

כאמור, יש להיזהר בהסקת מסקנות חפוזות, שעה שמבקשים אנו לקבוע תלות גנטית ישירה בין שני טקסטים המגלים קירבה בלשונם ובניסוחם. אולם במה דברים אמורים? כשהקירבה האמורה אינה חורגת מדמיון שטחי או ממקבילות מקריות, אשר אינן מעלות ואינן מורידות. במקרה שלפנינו, לעומת זאת, השיתוף הלשוני שבין שני הטקסטים המשווים הוא כה נרחב בהיקפו ומרחיק לכת בפרטיו, עד שאין אנו רשאים לתרצו כפרי של מקריות בעלמא. שיתוף זה איננו מצטמצם אך ורק לכמה פראזות מבודדות – שמשקלן לעולם אינו מכריע – אלא עובר הוא כחוט השני לכל אורכו של הטקסט: בשש שורותיה של כתובת יריחו מצויים לא פחות משבעה אלמנטים לשוניים המופיעים באותו אופן עצמו גם בנוסח התפילה של כפא וקוצ'ין. אלמנטים אלה הם:

- 3 יי היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 39.
- 4 שם. ראה גם ח' רבין, 'הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן', קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשל"ב, עמ' 369.
- 5 על השניים הראשונים, ראה: א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 54-56, 154; על האחרון, ראה: idem, 'The Evidence of Laywage in Dating the Priestly Code', *Revue Biblique*, 81 (1974), pp. 29-32.
- 6 אף כי קיימים וריאנטים מסוימים בין הטקסט של מנהג כפא לבין הטקסט של מנהג קוצ'ין, הרי שניהם משקפים ביטודו של דבר, נוסח בסיסי אחד.

כתובת יריחו ⁷	תפילת מנהג כפא ⁸	תפילת מנהג קרצ'ין ⁸
שורה 1 — דכירין לטב	דכירין לטב	דכירין לטוב
יהוי	ועוד יהוא	ועוד יהיה
דכרנהון לטב	דוכרניכון לטב	דוכרנכון לטוב
קהלה קנדין[שה]	קהלא קדישא	קהלא קדישא
שורה 2 — רביה זעוריה	מרברכיכון ועד זעירכון	מרברכיכון ועד זעירכון
שורה 3 — מלכיה דעלמא	מלכא דעלמא	מלכא דעלמא
שורה 4 — דידע שמהתון	מאן דידע שמהתון	—
שורה 5-6 — יכתוב יתהון בספר חייה	יכתוב יתכון בספר חייה	—
[עם כל] צדיקיה	עם צדיקייא	—
שורה 6 — חברין לכל ישראל	—	חברים כל בית ישראל

לפנינו, אם כן, 'הצטברות'⁹ משמעותית של הרבה קווי-מגע לשוניים משותפים, המופיעים בתוך שני טקסטים שכל מגע ישיר בין מחבריהם היה בלתי-אפשרי: ספרי התפילה של יהודי כפא וקרצ'ין נדפסו במחצית המאה ה-10, ואילו כתובת יריחו נחשפה רק כמאה שנים לאחר מכן, בשנת 1936.¹¹ אף זאת, שני עדי-נוסח בלתי תלויים אלה — האחד אפיגראפי והאחר ספרותי; האחד ארצישראלי והאחר מארצות הגולה; האחד משלהי תקופת התלמוד והאחר מן העת החדשה — מסכימים ביניהם אפילו בניסוח-הפתיחה המוחספס, המעורר קשיים פרשניים חמורים.¹² קרבה מפליגה זו בדקדוקי הניסוח מאשרת, אפוא, גם היא כי לפנינו שתי השתקפויות — עצמאיות ובלתי תלויות זו בזו — של טקסט ליטורגי משותף, אשר עקבותיו נעלמו ברבות השנים. במלים אחרות: הנתונים שבידינו יש בהם כדי לאשר את ההנחה, שנוסח תפילה (או ברכה) קדמון, אשר נשתקע ונשתמר בסידורי התפילה של יהודי כפא וקרצ'ין, הוא-הוא המהדהד גם בכתובת בית-הכנסת של יריחו. הגדרת אופיו והבהרת מעמדו של טקסט זה במסגרת עבודת-הקודש בבית-הכנסת דורשים עדיין ליבון ובירור; אולם בעצם קיומו ובעתיקותו קשה להטיל ספק.

7 נה (לעיל, הערה 2), עמ' 104.
 8 על-פי נוסח הדפוס, המובא במלואו במאמרו של ג' פרסטר בחוברת זו עמ' 24 (מבחינה לשונית) — כתיב וצורות דקדוקיות — הטקסט משובש.
 9 השוה: הורביץ, בין לשון ללשון (לעיל, הערה 5), עמ' 69 (ח).
 10 השוה: מאמרו של ג' פרסטר בחוברת זו הערות 71, 73.
 11 ראה: נה (לעיל, הערה 2), עמ' 103.
 12 על 'יהוי דכרנהון לטב' אומר, למשל, נה (שם, עמ' 104): 'מלים אלו נראות כחזרה מיותרת. גם מבחינת התחביר אינן מתקשרות להמשך'. (יתכן שבקושי זה חשו גם בעלי הנוסח שמצאנו במנהג כפא וקרצ'ין, אשר מסיבה זאת הוסיפו, אולי, את המילה 'עוד' הנראית כ'החלקה' של הנוסח המשתקף בכתובת).

התפילה לרבים בכתובות בתי־הכנסת

יוסף יהלום

ההשוואה בין נוסחאות ברכה העולות בכתובות של בתי־הכנסת העתיקים ובין נוסחאות של תפילה וברכה הנפוצות במנהגים ובסידורים בוודאי מוצדקת. סוף סוף הדהדרו הדברים בין הכתלים ואין פלא, שהמתפללים עשו שימוש לפחות בחלק מן הנוסחים גם בכתובות. עם זאת עלינו לשאול את עצמנו מה מלמדת אותנו ההשוואה, או ביתר דיוק: מה ניתן ללמוד ממנה. שהרי ימי התפילה כימי האנושות, ונוסחאות רבות החוזרות ועולות בתקופות שונות קלוטות מבית גנזים גדול – נפש האדם. יחד עם זאת עומד המקרא, והוא משמש אוצר משותף של צירופים וניבים לא רק ליהדות. נוסחאות שונות יכולות לחזור ולעלות ולהיקבע מחדש בתפילתם של דורות רחוקים מכוחן של מקראות, וכמובן גם בלא כל קשר הכרחי בין תפילה אחת לחברתה. אין לשלול, כמובן, את החשיבות שיש לנוסחאות ברכה שבתוך כתובות בתי־הכנסת העתיקים לחקר ההשוואתי. חשיבותן הגדולה של ברכות הכלולות בכתובות הוא בעצם היותן אותנטיות, ובהיותן שמורות ממש כפי שנוסחו ונרשמו בשעה ששובצו בפסיפס. כאן פטורים אנו מטרדתם של חילופי הנוסח בין כתבי־יד שונים, או מן החילופים השכיחים בין מנהגי תפילה רחוקים ובין בני עדות שונות. יתר על כן, על־פי מקומו של בית־הכנסת נוכל בכל מקרה לקבוע גם את המרחב הגיאוגרפי שבו היה מקובל נוסח מסוים. והדבר האחרון, שכמובן אינו אחרון בחשיבות, הוא שאלת הזמן. גם כתובות שאינן נושאות תאריך לא נוכל, כנראה, לאתר לאלף הראשון לספירה. כל הידיעות הללו יכולות להיות, לפיכך, חשובות לכירור גלגוליו של צירוף או מטבע־לשון, הבא בכתובות ומשמש גם בנוסחי תפילה. עם זאת אין בכוחם של בירורים אלה להכריע בשאלת זמנה של תבנית ליטורגית שלמה המשמשת כתפילה. השוואתה של תפילה מסוימת עם מה שמצוי בכתובות צריכה להיות מבוססת על טקסטים שיש מקום להשוואה ביניהם. עלינו לבחון, לפיכך, תחילה את החומר שבכתובות ההקדשה על־פי התאמתו ויחסו אל סוגי התפילה בבית־הכנסת. תפילת הקבע הציבורית מורכבת, כידוע, מנוסחאות עתיקות, שנתפנו מטבעות ברכה. התפילה יש לה לא רק קבע של זמן ומקום, כי אם גם נוסח קבוע. בתפילתו פונה היחיד אל האל בעזרת הנוסחה:

'ברוך אתה ה', ששמו חכמים מקדמת דנא בפיו של המתפלל. והנה אם נבוא לחפש גם בכתובות בתי-הכנסת נוסחה כזאת — לא נמצאנה. יתר על כן, אף פעם גם לא בא בכתובות השם המפורש. כפי שהוא בא בתפילת הקבע.¹ ואכן אין לנו בכתובות עניין עם תפילות מסוג תפילת הקבע. שכן הכתובות שולחות בדרך כלל את הברכות לראש הנודב-המקדיש, ולא אל הקדוש-ברוך-הוא. ואם יש בכלל מקום להשוואה מבנית בין הברכות שבכתובות ובין הברכות שבסידורי התפילה, הרי זה נוגע אך ורק לפינה מבודדת בתוך סידור התפילה; התפילה לרבים. לפי שאין מדובר כאן בתפילות הנאמרות בתוך המסגרת המחייבת — בבוקר, בצהריים ובערב — אלא בכרכות שהציבור משגר, בדרך כלל מחוץ למסגרת, לחבריו או לכמה מן המצוינים שבהם, בלא להזכיר שמות, על שנדבו וסייעו בדרכים שונות לקיום צרכיו החומריים של בית-הכנסת.

מבין התפילות לרבים מפורסמות תפילות 'יקום פורקן', האמורות בלשון הארמית. ואף-על-פי שאין המלאכים יכולים להביאן לפני כסא הכבוד, לפי שאין הלשון הארמית שגורה על פיהם, מכל מקום הבין אותן הציבור הרחב בבית-הכנסת, והרי לו הן גם נועדו. התפקיד החברתי שמילאו תפילות אלה בא, לפיכך, לידי ביטוי גם בלשונן, שהיתה קרובה במידה רבה יותר מן העברית אל לשון הדיבור של הציבור.² אבל גם מעבר ללשון ולתפקיד קיימות בין תפילות אלה ובין כתובות בתי-הכנסת זיקות חשובות בתבנית ובתוכן. וחשוב הוא הנוסח העומד עתה בפנינו לצד נוסח 'יקום פורקן'. נוסח זה, השונה במקצת מן המקובל, משמש במנהג נידח, הנחשב כסניף של מנהג רומניה, הוא מנהג כפא. על קיומה של תפילת 'דכירין לטב' במנהג זה, שהיה משמש את יהודי קרים, תחת 'יקום פורקן' ידע כבר צונץ.³ בעקבות צונץ הזכיר את התפילה יצחק משה אלבוגן בספרו על התפילה בהתפתחותה.⁴ מדרך הציטוט שלו נראה, שאלבוגן עצמו כבר לא ראה את הטקסט. ואכן ידועים בסך הכל שני דפוסים של מנהג כפא. האחד מן צופוט קלעא שנת 1735, והאחר נדפס במעזרירוב בשנת 1793. הטופס היחיד מן הדפוס הראשון, המחזיק את תפילת 'דכירין לטב', שניתן להשיג בירושלים, מצוי בספריית יד בן-צבי.

הדמיון בין הנוסח בכתובת ההקדשה ליכל קהלה קדישה רביה וזעוריה, שנמצא בכניסה לבית-הכנסת העתיק ביריחו, ובין הנוסח שבמחזור כפא הוא מדהים ממש ומזדקר לכל עין. מעניין ביותר הטכסיס הריטורי, שבעזרתו קושרת התפילה את האל המברך עם המתברכים הנעלמים. הכינוי: 'מי שידוע שמותיהם', שבו מתכנה האל,⁵ מכונן היטב כנגד תכונתו שבעזרתה מצפים שיעניק את הטובה למתברכים. היינו: יכתוב אותם בספר החיים. תחת הזכרתו המפורשת של השם באים כינויי יכולת גם בתפילות 'מי שברך' שונות. כך, למשל, בתפילת 'מי שברך' לחולה נהגו להזכיר במאה השתים-עשרה במנהג וורמס מלבד 'מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב' גם: 'ומי שריפא חזקיהו מלך יהודה מחליו ומרים הנביאה מצרעתה ונעמן מצרעתו והמתיק מי מדה על-ידי משה רבינו ומי יריחו

1 ראה: 'היינומן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ורפוסיה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 180-181.
 2 ראה: J. Yahalom, 'Synagogue Inscriptions in Palestine—A Stylistic Classification', *Immanuel*, 10(1980), pp. 49-51
 3 ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859, p. 82
 4 ראה: 'מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 151.
 5 והשווה בנוסח היווני: 'ὁν Κύριος γνῶσκει τὰ ὀνόματα' ראה: D.C. Baramki, 'An Early Byzantine Synagogue Near Tell es Sultān, Jericho', *QDAP*, VI (1938), p. 76

על-ידי אלישע הוא יברך וירפא' וכו'.⁶ וכן בברכה לאסורים בבית-הסוהר הזכירו מלבד את האבות ואת האמהות גם: 'ומי שהוציא יוסף מבית האסורים הוא יברך את אחינו התפוסים'.⁷ מאלפת ביותר היא גם נוסחת הפתיחה הכפולה הנראית, לכאורה, ארוכה אריכות יתר: 'דכירין לטב יהוי דכרנהון לטב' (כתובת יריחו), וכן: 'דכירין לטב ועוד יהוא דוכרניכון לטב' (מחזור כפא). את הכפילות, שניתן היה להסביר כשיבוש במקום אחד, קשה להסביר בדרך זאת אחרי שנמצא נוסח דומה גם במחזור כפא, ובו משמשת אף מלת החיבור: ועוד. צריך, לפיכך, להניח, שנוסחת הפתיחה 'דכיר לטב' נעשתה בסופו של דבר, עם התארכותו של גוף הברכה במשך הזמן, חלשה מידי עד שהיתה צריכה חיזוק. ומכל מקום יש לזכור, שהחזרה היא אחד מסימני ההיכר של הנוסחה המאגית. בסיכמו של דבר מתברר, שתפילה שנמסרה לנו במחזור שנדפס בקרים במאה השמונה-עשרה, כבר נקבעה בפסיפס של בית-כנסת בארץ-ישראל בשלהי התקופה הביזנטית. זאת אומרת, למעלה מאלף שנים קודם. לגבי אלף השנים הללו אין בידינו אף לא מקור כתוב אחד, שיוכל להעיד על שימושה של התפילה בפי יהודים. והלא אין ספק ששימשה, גם קודם שנקבעה בפסיפס ביריחו וגם אחרי שנת 1735, כשנדפסה, עד כמה שידוע לנו, לראשונה. חייבים אנו, אפוא, בזהירות גדולה בשעה שאנו באים ללמוד משתיקתם של המקורות על אי-קיומן של תפילות. מסתבר, שהיו ברכות שנשתקעו,⁸ ובייחוד כאלה שהיו בעלות תפקיד חברתי. וגם אם לא נרשמו, היו שגורות על פיזוניהם של מתפללים וחקוקות בלבבות.

6 ראה א' יערי, 'תפילות "מי שברך" – השתלשלותן, מנהגיהן ונוסחאותיהן', קרית ספר, לג (תשי"ז), עמ' 244-245.

7 שם, שם.

8 השווה, למשל: צ' גרוגר, 'ברכה שנשתקעה ושבה ונתברכה', בר אילן – ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן.

יד-טו (תשל"ז), עמ' 94-97.